

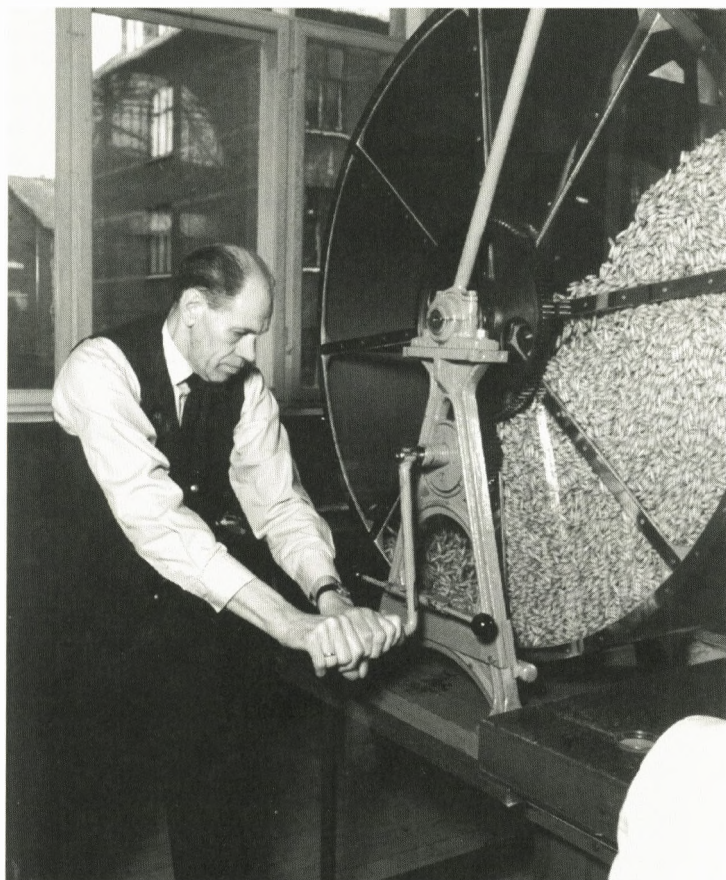
zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

Nr. 1

1994

17. årg.

Zise, også skrevet cise og sise, er på ældre dansk den folkelige betegnelse for accise.

Før omkring 1660 omfattede accisen en broget buket af forbrugsafgifter og forhøjelsestold. Herefter betegnede accisen officielt kun en havneafgift, mens forbrugsafgifterne benævntes konsumtion. I den folkelige bevidsthed hang betegnelsen accise imidlertid fast ved forbrugsafgifterne og anvendtes i vid udstrækning synonymt med konsumtion (jf. »accisebod.. i stedet for »konsumtionsbod«).

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K. Kontingentet er 48 kr. årligt for enkeltpersoner, 500 kr. for institutioner og firmaer. Biblioteksabonnement på ZISE koster 48 kr. pr. årgang og tegnes samme steds. ZISE udsendes tre gange årligt med ca. 40 sider pr. hæfte.

ZISE - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift, er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsen består af følgende medlemmer:

*Told- og Skattedirektør Carsten Jarlov (formand)
Toldfuldmægtig Gunnar Jakobsen (sekretær)
Fuldmægtig Henrik Landt (sekretær)
Vicotoldinspektør Karin Christensen, Frederikshavn (kasserer)
Dr.phil. Anders Monrad Møller (redaktør)
Dr.phil. Henrik Becker Christensen
Direktør Kaj Elkrog
Toldkontrollør Aage E. Hansen, Padborg
Direktør Rene Mikkelsen
Regionschef J. Winther Knudsen, Odense*

Manuskripter, der ønskes optaget i ZISE, sendes til redaktøren Anders Monrad Møller, Grønnemose Alle 18, 2400 København NV eller sekretæren Gunnar Jakobsen, Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K. Manuskripter bør - om muligt - være maskinskrevne, med stor linieafstand og bred margin. Tekst indskrevet på diskette er en særdeles velkommen mulighed, men det foreslås i så fald først at kontakte redaktøren. Forslag til illustrationer og billedtekster må meget gerne medsendes. Redaktionen påtager sig dog intet ansvar for indsendte manuskripter, og forfatteren bedes derfor beholde en kopi.

ISSN 001 05-8355
Lay-out: Anna Falcon Møller
Tryk: Wadmann Bogtryk/Offset, Thisted

Træk af Det Danske Klasselotteris historie

af Henrik Landt

Zise dækker for så vidt et meget bredt spektrum, som det vil kunne formidle historien bag enhver institution, der har tjent »fiscus« her i landet. Dem er der faktisk flere af, end vi tænker over til daglig.

Den foreliggende artikel handler om Det Danske Klasselotteri.

Den 24. marts 1992 vedtog Folketinget at lade Klasselotteriet omdanne til et aktieselskab under tilsyn og kontrol af skatteministeren og indtil videre med staten som eneaktionær.

Aktieselskabet Det Danske Klasselotteri A/S blev stiftet den 1. maj 1992 med en aktiekapital på 15 mio. kr., der berigtigedes ved et apportindskud bestående af statsinstitutionen Det kgl. københavnske Klasselotteri.

Den institution, som Det Danske Klasselotteri har overtaget, hører til de mest traditionsrige i landet. Den blev oprettet ved en forordning fra Frederik V. af 29. juni 1753 efter indstilling af oversekretæren i Det tyske Kancelli, J.H.E. Bernstorff.

Danmark har en relativt lang tradition for opkrævning af direkte skat, og denne omstændighed tilskrives ofte æren for Danmarks forspring ved udformningen af det moderne velfærdssamfund.

Trækker vi perspektivet længere tilbage end til århundredeskiftet, bliver billedet anderledes broget. Helt op til midten af forrige århundrede er andre indtægtskilder end skatter i vidt omfang blevet foretrukket til at finansiere sociale foranstaltninger.

Oplysningstiden, der er karakteristisk ved sin tro på muligheden af at forene forskellige hensyn på en fornuftig måde, frembyder således et par interessante eksempler på, at staten skaffer midler til driften af sociale institutio-

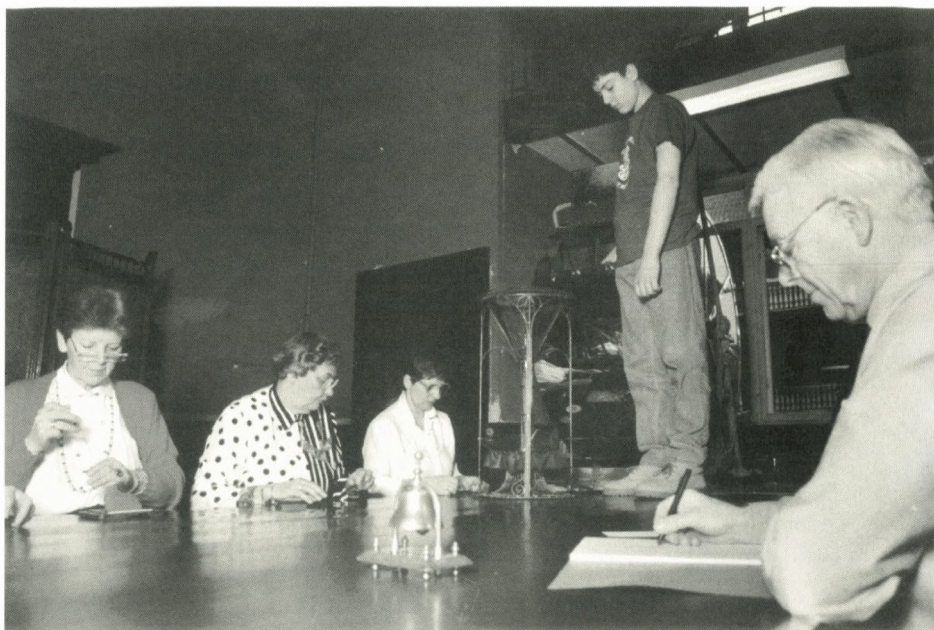
ner gennem virksomhed, som uden for offentligt regi ville være dubiøs eller ligefrem ulovlig.

For en nutidig tankegang kan en sådan fremgangsmåde forekomme som et udtryk for dobbeltmoral, men ser man nærmere på, hvorledes de pågældende virksomheder var reguleret, må man respektere de bestræbelser, der på denne tid bliver udfoldet for at beskytte de svagere grupper i samfundet.

Klasselotteriet blev oprettet samtidig med Det kgl. Opfostringshus, der fik overdraget lotteriet som privilegium. Opfostringshuset kom til at ligge i den bygning på Christianshavn, hvortil Søkvæsthuset flyttedes i 1777. I 1771 fratog Struensee Opfostringshuset lotteriet og underlagde det Det tyske Kammer. Herfra blev det kort efter Struensees fald overført til Rentekammeret. Den nære tilknytning mellem institutionerne er dog blevet bevaret siden i forbindelse med den trækningsprocedure, som kendetegner Det Danske Klasselotteri.

Den første trækning fandt sted den 25. februar 1754 på Charlottenborg på Kgs. Nytorv. I 1791 blev lotteriet flyttet til Riddersalen på Rosenborg Slot og i 1833 til Hofteatret på Christiansborg. I 1863 henlagdes trækningsen i nogle år til Casino i Amaliegade, indtil der blev fundet plads til lotteriet i Industribygningen på Rådhuspladsen. Sit nuværende domicil på Suomisvej ved Sct. Jørgens Sø fik Det kgl. københavnske Klasselotteri i 1897, og lotteriets trækninger har siden fundet sted i trækningssalen der.

Foruden i København blev der oprettet kongelige klasselotterier i Holsten og i Dansk Vestindien. Det holstenske lotteri lå i begyndelsen i Altona, men flyttedes siden til

I Anordning for Det kgl. Opfostringshus hedder det bl.a.: »Deri skal indtages indtil 200 Dreng fra henimod 5 til 12 Aar gamle. ... Først og fremmest skal her indtages saadanne, som ... ligger Kiøbstæderne og Landsbyerne til Byrde og dog har sunde Lemmer og følgelig eragtes at kunne ved tiltagende Aar love de til Arbejde udførende Kræfter.« Stående på bordet en sådan dreng!

Wandsbeck. Det er troligt, at udtrykket »Den gælder ad Wandsbeck til!« refererer til en holstensk lodseddell, som forgæves er blevet præsenteret i København. Det vestindiske lotteri, undertiden kaldt »Det sorte lotteri«, eksisterede til 1906, hvor det blev »privatiseret« under navnet Koloniallotteriet.

Klasselotteriet har nogle træk til fælles med Det kgl. Assistenshus, hvis virksomhed dog indstilledes helt i sidste halvdel af 1960'erne. Assistenshuset blev oprettet allerede i 1688, men gik fallit 1751. Ved Assistenshusets omordning i 1752 bestemte Frederik V., at fremtidigt overskud ved dets virksomhed skulle tilfalde Søkvæsthuset. Da Søkvæsthuset blev nedlagt som hospital i

1816, indgik midlerne fra det såkaldte Søkvæsthusfond i statskassen.

Loven af 6. marts 1869 om Classelotteriets Ordning og Forbud mod andet Lottospil udgjorde gennem knap 125 år det detaljerede grundlag for lotteriets virksomhed.

Efter 1869-loven skulle Klasselotteriets spilleplan approberes af kongen, og ændringer i loddernes antal og pris eller i indskudssummens fordeling kunne ikke finde sted uden tilslutning fra Rigsdagen.

I Karnovs Lovsamplings kommentar til Klasselotteriloven gives en bemærkelsesværdig definition af begrebet lotterispil. Lotterispil er herefter »et foretagende, hvor der afsluttes en række kontrakter, efter hvilke der

fra spillernes side erlægges ubetingede ydelser mod gevinst, når et med spillerne aftalt mærke fremkommer».

Det kan tilføjes, at fremkomsten af det afgørende mærke skal bero på tilfældigheder og ikke på spillernes særlige indsigt. Derved adskiller lotteri sig f.eks. fra totalisatorspil.

Spillernes adgang til at spille på samme nummer fra klasse til klasse og fra lotteri til lotteri er det karakteristikum, der adskiller Klasselotteriet fra andre lotterier.

Statslotterier er vidt udbredt i den vestlige verden, men egentlige klasselotterier eksisterer kun i Danmark, Tyskland og Østrig. I Tyskland findes der to klasselotterier, et nordvesttysk og et sydtysk. Det sydtyske er organiseret omtrent som det danske.

Det Danske Klasselotteri gennemfører traditionelt to lotterier om året, hvert inddelt i seks trækninger eller »klasser«.

For helt at forstå den veneration, hvormed Det kgl. københavnske Klasselotteri steds er blevet omgærdet, bør man formodentlig have overværet en trækning »on location«. Ikke desto mindre skal der her gøres et forsøg på at beskrive, hvordan den forløber.

Forud for årets to lotterier bliver et til hver lodseddel svarende nummerlod og et til hver gevinst svarende gevinstlod rullet sammen og lagt i ring. Trækningen sker fra to i trækningssalen opstillede tromler eller hjul,⁴ som de hedder i fagsproget. Nedlægningsen af nummerlodder i nummerhjulet forud for første trækning er offentlig, og enhver spiller kan ved den lejlighed begære at få sit nummerlod at se mod forevisning af en gyldig lodseddel.

Nummerhjulet og gevinsthjulet er anbragt for hver ende af et langt bord. På bordet står ved hvert hjul en dreng fra Det kgl. Opfostringsskole. Den dreng, der står ved nummerhjulet, trækker et nummerlod og lader det falde ned i en tragt, som er anbragt ved siden af ham. På samme måde trækker den dreng, der står for den anden ende af bordet, et gevinst-

lod op af gevinsthjulet og lader det falde ned i en tragt, som står hos ham. Drengene skal overbevise sig om, at det først trukne lod er fjernet fra puden under tragten – et grønt stykke filt – før end de putter det næste i.

Ved bordet sidder fem af lotteriets faste medarbejdere med ansigt mod salen. De to, der sidder nærmest hjulene, tager ringen af lodderne, efterhånden som de kommer, og skubber dem i udfoldet stand ind mod midten af bordet til deres to kolleger, som råber dem op. Nummeret råbes op før gevinsten.

Afslutningsvis sys nummer og gevinst bogstaveligt talt sammen, idet 100 par – indtil for nylig 50 – danner et såkaldt »orakel«, som er basis for den efterfølgende konferering af trækningsprotokollen. Når et »orakel« er færdigt, gøres der et ganske kort ophold, hvor hjulene bliver drejet. Trækningsprotokollen bliver ført af en sekretær, som ligeledes sidder ved bordet, men med ryggen mod salen.

De mange manuelle rutiner i en trækning forløb kræver hver især den yderste omhu. Klasselotteriets personale er dybt indviet heri, men gennem lotteriets lange eksistens har enkelte uheld naturligvis ikke kunnet undgås. Det er forekommet, at et hjul er blevet drejet, uden at lugen har været forsvarligt lukket. Det er også sket, at der forud for den sidste trækningsdag i en klasse har manglet et lod i gevinsthjulet. Det er jo knap så dramatisk, men ubehageligt nok, for det medfører, at samtlige de tilbageværende lodder må åbnes, så at man kan fastslå, hvilken størrelse det bortkomne lod havde.

Publikum har adgang til hver trækning, men tilskuerrækkene har gennem de senere år været beskedent. Offentlighedens adgang til trækningerne bidrog faktisk til at afsløre det eneste hidtil kendte, alvorligere tilfælde af svindel med lotteriet. I årene 1815-17 bedrog en fuldmægtig i klasselotteriets inspektorat, Christian Gleiss, lotteriet for over 300.000 rigsdaler, idet det ved stor

behændighed lykkedes ham at placere nummerlodder svarende til sedler, han selv havde opkøbt, i de trukne numres sted og i en sådan sammenhæng, at de kom ud med store gevinster.

Den 5. september var en norsk skipper, der overværede trækningen, årvågen nok til at afsløre fuldmægtig Gleiss i hans forehavende. Gleiss måtte – under indtryk af efterforskningen – tilstå bedragerierne og idømtes fem års fængsel foruden konfiskation af hele sin formue.

Affæren var den umiddelbare anledning til oprettelsen i 1821 af Den bestandige Justitsdirektion, som senere blev omdøbt til Det kgl. Klasselotteris Nævn. Nævnets opgave var i praksis at overvåge trækningerne og tage stilling til tvivlsspørgsmål, som måtte opstå i den forbindelse. Desuden medvirkede nævnet ved den efterfølgende konferering af protokollen m.m. I den sidste menneskealder inden lotteriets omdannelse til aktieselskab fungerede nævnet under forsæde af landsdommer Jørgen Tofthøj.

Den nye organisation har ikke bibeholdt Klasselotterinævnet som selvstændigt organ. Nævnets opgaver varetages nu af embedsmænd fra Told•Skat.

Ikke mindst distributionen og forhandlingen af Klasselotteriets lodder er meget traditionsbunden. Klasselotterilovens § 3, som gjaldt i sin oprindelige udformning lige til 1992, lød således:

»§ 3. Lodsedlerne til Classelotteriet forhandles gennem de autoriserede Classelottericollecteurer, og det forbydes alle Andre at drive Handelsforretning med disse Lodsedler.«

Fra begyndelsen er kollektionerne blevet tildelt efter sociale kriterier. Kollektørernes indtægt er blevet karakteriseret som en art hjælp til selvhjælp, d.v.s. et supplement til en ellers beskednen indkomst.

Der opstod nogen usikkerhed om kollektørnettets fortsatte beståen, efter at en rapport

om rationaliseringsmuligheder m.v. ved en omorganisering af Klasselotteriet havde anbefalet, at lodseddelsalget blev overladt tipsforhandlerne.³ De partier i Folketinget, der var med til at gennemføre loven af 1992, var ikke umiddelbart enige i en sådan forudsætning, og foreløbig er alt forblevet ved det gamle.

Klassekollektør-Foreningen af 1910 havde i 1953, i 200-året for Klasselotteriets oprettelse, æren af at udgive den hidtil mest omfattende fremstilling af Klasselotteriets historie og virksomhed.

Struensee udvidede i 1771 Klasselotteriets virksomhed med et tallotteri. Der er grund til at ofre nogle ord på tallotteriets historie, dels fordi dette spil var det første i Europa, der blev taget til tjeneste for fiskus, dels fordi det efter anden verdenskrig dukkede op på ny i Berlin og siden har vundet stor udbredelse.

Tallotteriet har sin oprindelse i det såkaldt genuesiske lotteri. I 1519 blev der i Genua i Italien udbudt et spil, hvor spillerne skulle gætte, hvilke fem ud af 90 kandidater, der ville blive udpeget til nye medlemmer af byens senat. Sådanne fem blev udpeget én gang om året ved simpel lodtrækning. Omsætningen ved spillet blev så stor, at en senator fandt på at udbyde et mere regelmæssigt spil, hvor deltagerne i stedet for navne kunne gætte fem tal ud af 90. Tallotteriet overgik som indtægtskilde for staten i 1547.

I Danmark drev Klasselotteriet tallotteri i årene 1771-1851. Medvirkende til, at spillet blev indstillet, var, at det blev anset for demoraliserende.

Et institutionelt tallotteri genoprettedes her i 1989 uden for Det kgl. Klasselotteris regi, da Dansk Tipstjeneste A/S fik tilladelse til at indføre LOTTO, bl.a. på det vilkår at overskuddet skulle fordeles efter en bestemt nøgle i overensstemmelse med principperne for fordeling af tipsmidler.

Forud derfor var gået et grundigt udvalgsarbejde, hvorunder hensynet til alment vel-

Hjulet bliver drejet rundt og lodderne blandet. Billedet taler for sig selv. De to illustrationer er velvilligst stillet til rådighed af Det Danske Klasselotteri.

gørende institutioners indtægtskilder kom til at indgå med betydelig vægt. Det er tankevækkende, hvorledes frykten for udenlandsk erobring af markedsandele afvejes mod dette hensyn, medens tidligere generationers moralske betænkeligheder ved lotterispil synes praktisk taget bortvejret.

Henrik Hertz' komedie fra 1836 »Sparekassen« anbringer Klasseslotteriet i en kulturhistorisk sammenhæng. En uheldig klasseslotterikollektrice Madam Rust⁴ overbringer familien Skaarup, der som så mange borgerfamilier på den tid er trængt økonomisk, et budskab om den store gevinst – som siden viser sig at være falsk. Med sin spinkle intrigue giver dette elskværdige stykke en fin karakteristik af biedermeiertidens København. Hertz har bl.a. ladet sig inspirere af den offentlige debat om lotterivæsenet, som blussede op i 1830'erne.

I begyndelsen af vort eget århundrede er den borgerlige holdning til lotterispil endnu yderst skeptisk, men nok sjældent så entydig som det følgende opslag i et udbredt dansk konversationsleksikon »Allers illustrerede Konversationsleksikon« (1908) kunne give indtryk af:

»Lotteri er i enhver Henseende forkasteligt, ikke alene fordi det nødvendigvis bringer det overvældende Flertal af Spillerne Tab, men navnlig fordi det virker i høj Grad demoraliserende ved at vænne Publikum til

den Tanke at kunne komme til Velstand ad anden vej end den ene naturlige: ved Flid, Dygtighed og Arbejde; desuden befordrer navnlig Tallotteriet Overtro og er dobbelt farligt, fordi man kan deltage i det med saa smaa Indsatser«.

Både i og uden for Danmark har den statslige dominans på spilleområdet haft stærke rødder. Statens indflydelse begrundes endnu i dag med ønsket om en vis kontrol under hensyn til den offentlige moral. I adskillige lande er indtægtskilden, der knytter sig til det statslige spillemonopol, desuden af væsentlig betydning.

Danske lotterier og andre spil bidrager kun beskedent til den offentlige husholdning, men et dobbelt hensyn afspejles alligevel i den omstændighed, at det er skatteministeren, der fører tilsynet med de permanente spil, medens justitsministeren med udgangspunkt i det såkaldte bortlodningscirkulære administrerer enkeltstående bevillinger til lotteri.

1. I et skrabelotteri er »mærket« udfundet, inden spillerne gør deres indsats.
2. Det samme som lykkehjul.
3. Afgivet af et embedsmandsudvalg under Skatteministeriet i oktober 1990.
4. Senest fremstillet af Bodil Kjer i Det kgl. Teaters opsætning fra 1986.

Personalereformen 1790-97

af Otto Madsen

Indtil de senere års omfattende omstruktureringer i det nu hedengangne toldvæsen var den klassiske model for ledelsen af det enkelte toldkammer et makkerpar med titlerne toldinspektør og toldkasserer. Og de var igen et produkt af den store toldlov fra 1797, der afskaffede duoen tolder og toldkontrollør. Det sidste dog kun ifølge den gængse, ældre litteratur, for i virkeligheden havde forandringen ikke meget mere med toldloven at gøre, end at den fandt sted i de samme år, som loven forberedtes. Først for nylig, i *Dansk Toldhistorie II*, har Henrik Becker-Christensen slået endeligt fast, at reformen skete løbende gennem 1790'erne, og tillige bliver det understreget, at i organisatorisk henseende »var det intet mindre end en revolution, som blev grundlæggende for den administrative struktur helt op i det 20de århundrede«. Men selv om man i et cirkulære fra 1786 havde luftet behovet for nogle gennemgribende forandringer på området, startede det hele temmelig planløst i forbindelse med en ansættelse på Helsingør toldkammer i 1790, hvor man gerne ville hjælpe en ung mand af bedre familie til en lysere fremtid. Inden denne sag og dermed historien om personalereformen åbnes, vil det dog være nødvendigt med et resumé over den ældre toldadministration.

Tolder og kontrollør

I den berømmelige ordinans af 1632 blev det slået fast, at der skulle være en tolder og en toldskriver på de større toldsteder, og størrelsesbegrænsningen blev ophævet nitten år senere, da vistnok alle byer fik deres dobbelte bemanning. Toldskriverens titel blev lø-

bende forandret til betjent og visitør for at ende som kontrollør, men hans opgaver var nok hele tiden de samme, skønt de ikke defineres nærmere i en del toldruller. Væsentligst er det, at ordren til ham i 1632, at føre »kontratoldbog«, bibeholdtes.

Disse to, tolder og kontrollør, var på de fleste toldsteder ene om at udføre arbejdet gennem ganske mange år. Visse steder kunne der hentes bistand fra en visitør eller andet opsynspersonale, eller tolderen kunne have privat ansat hjælp, men ledelsen var uforandret og enkel. Det kan derfor synes overdrevet at tale om to ledere på steder, hvor de udgjorde den samlede toldetat, men i kraft af kontrollørens egne pligter, som uddybes i det følgende, vil det være forkert at kalde ham underordnet i forhold til tolderen. I visse henseender var han det dog; han skulle således være »tolderen udi alt, hvis til Voris profit og tieniste kand geraade, lydig«, som det hed 1655, og de store lønforskelle satte desuden håndfaste grænser for, hvor lige, de sideordnede embedsmænd kunne føle sig.

Toldforpagtningerne i 1690'erne bragte små og dem fra 1750 til 1760 større forstyrrelser i den herskende orden, men helt forplumret blev systemet fra 1. januar 1779, da staten overtog den hidtil bortforpagtede konsumtionsopkrævning. Der er detaljer i forarbejderne til denne aktivitetsudvidelse, der fortjener at blive beskrevet nøjere. Oprindeligt, dvs i betænkningen (forestillingen med den tids sprogbrug) af 14. marts 1778, planlagde man en administration, der var stort set identisk med toldvæsenets og uden forbindelse med dette. I alle købstæder skulle ansættes en konsumtionsforvalter (svarende til tolderen) og én a to »overkonsumtionsbetjente« – man var ikke bange for lange titler

– som dels skulle føre kontrabøger og dels være til stede ved inkvisitionsforretninger og påse underbetjentenes forhold m.v. Men selv om kongen beredvilligt godkendte denne plan ni dage senere, fik man hurtigt kolde fødder i Generaltoldkammeret, og i et akut anfald af spareiver fik man flikket et nyt forslag sammen 3. juni samme år. Nu skulle told- og konsumtionsvæsenet på nogle områder sammensmeltes på en måde, der forstyrrede den gamle balance mellem toldadministrationens to ledere.

Efter at have indrømmet, at man »ved nøjere at eftertænke denne sag og beregne de mange lønninger« havde opgivet tanken om at holde toldvæsenets hidtidige personale borte fra konsumtionsopbeholdet, foreslog man, at på de mindre steder kunne tolderen både fungere som kasserer og regnskabsfører og have opsyn ved konsumtionen. Kun i de større byer – der, hvor konsumtionen 1776-78 var bortforpagtet for mere end 1500 rigsdaler – måtte der ansættes en opsynshavende, der fik titel af konsumtionsinspektør. Her »skal tolderen altså være bogholder, regnskabsfører og kasserer«, men for at gøre titlen overkommelig, blev den formuleret »tolder og konsumtionskasserer«. Desuden opererede man med en 3. klasse af byer, dem hvor der ingen tolder var (og som ikke er medtaget i denne undersøgelse). Det drejede sig om indlandsbyer som Sorø eller Skanderborg, men også Middelfart og Nysted, hvor der ganske vist var en tolder, men han var til lige byfoged, og det kunne let føre til konflikt, om han skulle befatte sig med konsumtionsopsynet – »deres konsumtionsopsyns og justitsforretninger kunne komme i kollision«, som det udtrykkes. I disse 3. classes byer skulle ansættes såvel en konsumtionsforvalter – her dukker betegnelsen fra det første forslag op igen – som en konsumtionskontrollør eller -betjent. Denne plan fik kongens accept 11. juni 1778, og den trådte som nævnt i kraft ved årsskiftet. Samtidig, men

vistnok helt uafhængigt heraf, kom en ny konsumtionsforordning med datoen 15.10.1778.²

Billedet af ledelsesforholdene i de 40 byer, der havde et told- og et konsumtionsvæsen i 1790'erne, er imidlertid langt mindre ensartet end det tilstræbte, hvor trekløvet tolder/konsumtionskasserer, toldkontrollør og konsumtionsinspektør udgjorde to sammenblandede makkerpar. Lokale særordninger havde, som det fremgår af tabellen sidst i artiklen, efterhånden formindsket antallet af byer med denne bemanding til 15 ved reformens iværksættelse de enkelte steder. Ikke sært, at man i 1786 efterlyste en bedre ledelsesform, eller at den stakkels tolder måtte stå for skud, da det som regel var ham, der måtte overtage arbejdet fra dem, som ikke var der. Omvendt var der andre steder udnævnt konsumtionskontrollører uden at man dog helt kan sidestille parrene tolder-toldkontrollør og konsumtionsinspektør-konsumtionskontrollør. Mens der som nævnt bestod en formel ligestilling mellem de førstnævnte, var konsumtionskontrolløren en underordnet embedsmand, hvis opgaver næppe adskilte sig fra den kollega i andre byer, der måtte nøjes med titlen konsumtionsbetjent. Var der endelig tale om, at tolderen tillige optrådte som konsumtionsforvalter, kunne han have en toldkontrollør som medarbejder ved tolden og en konsumtionskontrollør ved konsumtionen, men heller ikke her var kontrollørerne lige, eftersom kun toldkontrolløren skulle føre kontrabog.

Kontrol

Om konstellationen tolder-toldbetjent skrev Spønneck med udgangspunkt i toldrullen 1672: »»Tolderen« (dvs regnskabsføreren) havde den ene nøgle til det kongelige pakhus, »toldbetjenten« (dvs opsynet) den anden«. Det kunne også synes nærliggende at sidestil-

le disse folk, hvis titler allerede skulle i anførselstegn, med deres moderne afløsere, men paralleliseringen holder ikke helt for en nærmere prøve. Tolderen var absolut ikke fritaget for opgaver i forbindelse med opsynet; han eller hans fuldmægtig skulle efterse varer »lige med toldbetjenten« osv. Og vel skulle kontrolløren ikke modtage penge, men han skulle altså føre et regnskab i en autoriseret toldbog, og denne skulle indsendes til revision med påtale til følge, såfremt den udviste mangler. Just her lå selve grundideen bag ledelsesformen i det ældre toldvæsen.

Få steder er den markeret tydeligere end i Christian 4.s ordinans. De to mænd på toldkammeret skulle »føre hver sin nummererede bog ... og under ed ikke vise hinanden deres bøger, langt mindre konferere dem«. Med dette pålæg, som man var overbevist om, at tolder og hans betjent ville holde efterretteligt, udtrykte kongemagten sin tillid til, at det ville være muligt at forhindre enhver besvigelser gennem en sammenligning af indholdet i den ene toldbog med indholdet i den anden – derfor betegnelsen kontrabog for kontrollørens eksemplar. Og denne overbevisning, som vi i dag kan have lidt svært ved at tage alvorlig, blev grundlæggende for kontrolarbejdet i mere end 150 år. Så besat af tanken om, at urigtigheder kunne påvises gennem sammenligninger af toldbøger, var man, at da revisionen senere modtog accisebøger fra købstædernes magistrater, gik man i gang med at sammenholde disse bøger med de to andre. En gang imellem var der virkelig gevinst. For eksempel påtalte revisoren i København 4. oktober 1749 over for Odense magistrat, at toldbogen for 1748 under indgående nummer 50 viste, at en skipper havde haft 4 tønder tjære med fra Christiania, som manglede i accisebogen, og anmærkningen kunne derfor lige så godt være gået den anden vej. Konfereret blev der.⁴

Det var de samme synspunkter, der bestemte udformningen af det første forslag

om personale ved det statslige konsumtionsvæsen. Også her skulle konsumtionsbetjenten – efter ordlyden endda dem begge, hvor der var to – føre kontrabøger og derigennem kontrollere forvalteren, som skulle kontrollere betjentene. Foruden naturligvis, at konsumtionens sæt af regnskabsbøger kunne kontrollere toldens sæt og vice versa i de tilfælde, hvor varerne var pålagt begge slags afgifter. Af samme grund skulle den søværts konsumtion, som hidtil var indgået i toldkassen, nu betales og bogføres i konsumtionskontoret. Men da fordoblingen af antallet af ledere altså blev for dyr, måtte man finde mere indviklede regler for den gensidige kontrol. I de større byer med egen konsumtionsinspektør skulle denne »enten ved kontrabog eller på hvad måde, tjenligst eragtes«, føre kontrol med tolderens over oppebørslerne, dog kun af de konsumtionspligtige varer. I de mindre byer, hvor tolderens både skulle føre regnskab og have opsyn med konsumtionen, måtte man dog give op. Den interne kontrol af tolderens blev ganske vist nævnt i form af et pålæg herom til »konsumtionskontrolløren, der tillige er konsumtionsbetjent«, men en regnskabsbog skulle ikke føres. Af de 40 byer i tabellen havde 17 ligget under grænsen på 1500 rigsdaler i 1778, og her måtte betjenten altså udøve en sådan kontrol. Det kan ikke have været nemt over for en tolder og konsumtionsforvalter, hvis lederbeføjelse ellers var uanfægtet på konsumtionsområdet.

Helsingør, 1790

Den 22. december 1783 var Andreas Alexander Berner blevet ansat i Helsingør som toldbetjent med titel af kontrollør, skønt der i forvejen var en »rigtig« toldkontrollør i byen ved navn Peter Møller; dog havde den betjent, der ved samme lejlighed modtog sin afsked, haft samme titel og – ligesom Berner

Andreas Alexander Berner, 1753-1825.

blev det nu – tillige været »inspektør ved havnen og skibsbroen«. Udnævnelsen blev straks meddelt i *Adresseavisen*.⁵

Det var ingen tilfældig mand fra gaden, som dermed fik sit højeste ønske opfyldt. Berner var født 4. januar 1753 som søn af kammerråd, senere konferensråd Alexander Berner (1706-85), som 5. april 1780 blev ophøjet i adelstanden efter en løbebane i centraladministrationen, der endte med stillingen som deputeret i Rentekammeret, hvorfra han dog i 1772 pensioneredes efter lang og tro tjeneste. Selv var unge Alexander tidligt blevet bestemt for søvejen, og han var kun 7 år gammel, da faderen – forgæves – søgte at få ham optaget på det kgl. søkadetakademi. Da han var 18, fik han styrmandseksamen, og to år senere indtrådte han som løjtnant i søetaten, dog uden gage indtil forefaldende vakan-
ce. I de følgende år sejlede han i kompagnitjeneste, og da køen foran ham af søkadetter

fra akademiet fortsat var lang og han desuden havde fået kone og barn i vente, foretrak han nu et arbejde i land. Nærmere bestemt i toldvæsenet.

Stillingen som toldbetjent var imidlertid ikke akkurat, hvad han havde drømt om. Lidt hjalp det vel, at han var blevet afskediget fra søetaten med kaptajns karakter og nu måtte fortsætte med at bære denne uniform, hvilket Generaltoldkammeret fandt særdeles hensigtsmæssigt, da hans autoritet på skibsbroen derved blev større. Men gagen på 60 rigsdaler og tillægget i form af accidenser og procenter på ca. 350, som dog skulle reduceres med 100 til en anden toldbetjent, var ikke et egnet udgangspunkt for en standsmæssig livsførelse. Det forstod hans overordnede naturligvis, og da Berner i tillæg til adelskabet var vel anskrevet, fordi han var vant til at holde orden blandt urolige skibsfolk og »på sine lange rejser havde erhvervet sig store sprogkundskaber«, ventede de ligesom han selv på muligheden af et avancement.

Den kom i 1790, da først kontrollør Peter Møller døde 8. april og derpå tolder Peter Tordenskjold Sehested den 27. maj. Men da Møllers gage, procenter og accidenser kun havde været ca. 520 rigsdaler mod Berners 410, og da man åbenbart ikke mente, at Berners force lå i regnskabsvæsenet, så han kunne indtage tolderens plads, måtte der ske større forandringer, om manden skulle befordres. Og lad os da så også indrømme muligheden af, at de ideelle motiver for forandringen, som man selvsagt præsenterede kongen for, var reelle. Helsingør toldkammer havde virkelig nogle opsynsmæssige problemer, der gjorde det uholdbart, at betjentene kontrollerede hinanden og ikke publikum. De vældige mængder – »omtrent 10.000 skibe, undertiden flere« – som årligt lagde ind ved Øresunds toldkammer (ikke at forveksle med Helsingørs ditto) for at erlægge sundtold og desuden »trænger til forfriskning og andre fornødenheder«, gav rigeligere muligheder

for toldsvig end på de fleste andre toldsteder.

Det var som nævnt dette og ikke Berners kvaler, man fremhævede i forestillingen den 15. juni 1790. Desuden var Helsingørs egen handel i de senere tider tiltaget, dels som følge af byens »naboskab med Sverige« og dels på grund af det nye pakhús for kommissionshandelen, som »for Deres Majestæts regning er blevet opført«. »Men disse omstændigheder, der rigeligt tilbyder staden handel og næring, åbner også lejlighed til snighandel«, fortsatte man, og efter en lang og omhyggelig redegørelse for dette, vendte man sig mod det helsingørske toldvæsenets hidtidige skikkelse:

»Til dette opsyn havdes i forrige tider alene en tolder, der bestyrede det hele og tillige var regnskabsfører, en kontrollør, der førte kontrabog mod tolderen og tillige førte nogen opsigt på broen, og en overbetjent, der havde at føre det øvrige opsyn. Flere betjente brugtes dertil ikke. ... Utilstrækkeligheden af dette opsyn var åbenbar. Noget blev det vel forbedret, da konsumtionen med året 1779 toges under administration, og opsigt tillige fra konsumtionsvæsenets side førtes på broen, hvor ladningerne og udførslerne sker. – Men tolderen blev tillige konsumtionskasserer og hans forretninger således forøgede. Endnu en toldbetjent fra toldvæsenets side blev beskikket. ... Men endnu var opsynet ikke det, det burde være for at komme hensigten nær«.

Nu kunne man imidlertid på grund af dødsfaldene »forandre disse tjenester, deres bestemmelse og grænser«. For tolderen og hans vidtløftige arbejde med regnskaber og kasseekspeditioner var der intet forædt ved at indrømme, at han ikke havde megen tid »til toldopsynets almindelige bestyrelse og endnu mindre til opsyn med, at det befaled efterkommedes«. Langt distigere var den efterfølgende formulering: »Kontrolløren, bundet til den ham pålagte kontrolbog, var da indskrænket til det opsyn, som kunne føres i nærheden

af kontoret«. Som følge af denne dobbelte bogføring – læs tidsspilde – beroede hele opsynet på de to overbetjente »og desuden på de konsumtionsbetjente, som, dog uden at være instruerede dertil, i alle henseender handler i forbindelse med toldvæsenet«.

Det columbusæg, som Generaltoldkammeret derefter præsenterede kongen for, fik da denne form: »Det utilstrækkelige og uplanmæssige i den forrige bestyrelsesmåde er kammeret overbevist om ville for en stor del hæves, når *opsynet med tolden og konsumtionen forenedes, og regnskabsføringen med det dertil hørende blev adskilt fra bestyrelsen af opsynet*«. Af disse konklusioner var den sidste vel den mest vidtrækkende, og ikke mindst gjaldt det den følgevirkning af adskillelsen, som bestod i ophøret af kontrabogsføringen. Og som man ganske enkelt begrundede med denne udtalelse: »Mod regnskabsføreren er bilagene ved regnskabet i almindelighed den bedste kontrol«. Så enkelt gjorde man op med det princip, som havde været bestemmende for toldkammerens ledelse, siden Christian 4. indledte sit felttog mod uredelige toldere godt 150 år tidligere.

Det følgende var let nok. Til at opkræve afgifterne, bogføre dem og besørge kasseekspeditionerne skulle udpeges en kasserer,⁸ og til hovedopsynet med varernes ind- og udførsel og »samtlige over- og underbetjentes handlinger i tjenesten« udnævntes en inspektør. Ingen af titlerne var vel nye; toldinspektører havde været kendt gennem det meste af toldvæsenets historie, især som overordnede for Københavns, hele landets eller de enkelte landsdeles toldvæsen, og en særlig kasserertjeneste havde man også i København, hvad man ikke undlod at gøre opmærksom på. Men stillingernes indhold var nye, hvilket blev markeret på den måde, at titlernes fulde, imponerende længde blev: told- og konsumtionskasserer og told- og konsumtionsinspektør.

Alle andre ansatte på Helsingør toldkammer blev underordnede, og dermed gennemførtes en administrativ forenkling, hvis betydning heller ikke må undervurderes. Toldkontrolløren afskaffedes »og derved lettes og forkortes ekspeditionerne for de handlende«, den nuværende konsumtionsoverbetjent såvel som de to overbetjente ved toldvæsenet blev alle told- og konsumtionsoverbetjente, og underbetjentene ved konsumtionen skulle »herefter bruges uden forskel såvel ved told- som konsumtionsopsynet efter inspektørens anvisning og under overbetjentenes umiddelbare tilsyn«. Personalet blev dermed delt i 3 klart adskilte lag med hvert sit nøje definerede ansvarsområde.

Med denne forandring i hus – kongen approberede allernådigst 25. juni 1790 – kunne Generaltoldkammeret straks skride til forelæggelsen af den forestilling, der vedrørte det personelle. Den er dateret 22. juni, altså en uge senere end den principielle, men også den blev godkendt den 25. Ansøgerfeltet til tolder- og kontrollørtjenesterne var stort, henholdsvis 38 og 106 havde søgt, men resultatet var på forhånd givet. Den hidtidige konsumtionsinspektør Svanstrup blev ikke anset for at være »duelig« som told- og konsumtionsinspektør, hvilket var en temmelig søgt forklaring, eftersom man måtte indrømme, at han »både som fuldmægtig i lang tid ved toldinspektørernes kontor her i staden og siden i Helsingør har udmærket sig med orden i sine forretninger«. Bort skulle han imidlertid »for at planen kan udføres«, og så blev han ansat som regnskabsfører. Dermed var vejen åbnet for »den nærværende overbetjent og broinspektør, søkaptajn Andreas A. Berner«. Han kunne beskikkes til inspektør »med de i kammerets forslag ommeldte forretninger og indkomster, hvilke sidste ved ingen sportulering må forøges«. Forøgelsen var også betragtelig. Mens Svanstrup hidtil havde oppebåret ca. 1154 rigsdaler som konsumtionsinspektør og nu ville få

ca. 1350 som kasserer, kunne den nye inspektør imødesee en stigning fra de omtalte 410 rigsdaler til ca. 1050.⁹ Berner var kommet i smult vande.

»Planen indføres«

Når der i det foregående er lagt så stor vægt på Berners person, skyldes det især, at reformplanen tydeligvis var tilrettelagt for ham og hans by alene. Told- og konsumtionsforretningerne i *Helsingør* vil »til betydelig fordel for Deres Majestæts høje interesser kunne bringes i god orden uden at dertil anvende flere, men hellere færre personer end de hidtil brugte«, sagde man. Og man gik heller ikke i gang med at gennemføre planen, næste gang en vakance indtraf, ligesom man så sent som i marts havde undladt at overveje en nyordning i Fåborg.¹⁰ Første nye personale-sag på Generaltoldkammerets bord efter Helsingørs var tolder Jørgen Basse Lunds dødsfald i Middelfart 14. juli 1790. Han var som tidligere nævnt alene tolder, mens alle konsumtionsforretninger varetoget af konsumtionsforvalter Maximilian Wilhelm Hansen, og nu nøjedes man med den 3. september 1790 tillige at overdrage ham toldertjenesten. Næste sag ankom efter konsumtionsinspektør i Korsør, J.H. Falcks død 7. november 1790. Efter en tænkepause på nogle måneder gjorde man heller ikke andet her end den 9. februar 1791 at indsætte en pensioneret kaptajn C.F. von Hagen som konsumtionsforvalter, men man var dog nu så langt fremme, at man udtalte, at når gamle tolder Bøgvad var død, kunne von Hagen blive »tolder i et forenet told- og konsumtionsvæsen«. Bemærk formuleringen: »tolder«, ikke »inspektør«.

Endelig fremgår det forsøgsvis og foreløbige ved nyordningen af indledningen til den forestilling, som for alvor satte skub i reformplanen. 15. marts 1791 drejede det sig

om byerne Næstved/Karrebæksminde, Nakskov, Skælskør og Køge, mens man kun afstod fra også at medtage Præstø og Vordingborg, fordi man imødeså snarlig vakan-
ce. »Ved de efterhånden ... trufne foranstaltninger i stranddistriktet mellem København og Helsingør, nu sidst i Helsingør selv«, hed det, »har kammeret søgt at simplificere told- og konsumtionsadministrationserne ved at forene dem og har, som det tror, ikke uheldigt søgt at skærpe opsynet i den strækning af Sjælland, hvilken for indsnigelser også er den vigtigste, og altså vel fortjente at komme først under overvejelse«. ¹¹ Og nu var man så parat til at gå videre i samme spor.

Embedsmændene var blevet ganske meget dristigere i løbet af året. At nedgøre forpagtningssystemet, der blev afskaffet 1778, var ganske vist tilladeligt, om end det var ømtåleligt at måtte lade kongen indrømme, at »med konsumtionsvæsenets kontrol af toldvæsenet er ingen fremgang sket«. Men når man derpå udtalte, at »kontrolløren og kontrabøgerne anses overflødige, da de ikke vides at have gavnet, og da de så længe har været undværlige ved konsumtionsvæsenet og ved hurtigdømmernes toldvæsen«, havde man afsagt en temmelig barsk dom over et princip, der endnu blev håndhævet alle andre steder end netop i Helsingør. Kongen følte sig da også nu – 23. marts – nødsaget til ikke alene at approbere forestillingen, men også i eget navn at lade en erklæring medfølge, som klart gav udtryk for, at reformerne skulle gennemføres overalt:

»Indbemeldte af kammeret allerunderdanigst i forslag bragte grundsætninger til told- og konsumtionsvæsenets forbindelse med hinanden, til at adskille det udvortes opsyn fra regnskabsføringen og at afskaffe den således overflødige kontrol ved særskilte kontrollører og kontrabøger, finder Vort allerhøjeste bifald og må, hvor som helst lejlighed dertil tilbyder sig, efter nærmere forestilling komme i anvendelse«.

Endnu 8 told- og konsumtionssteder nåede at komme til behandling i 1791, og først derefter lod man selve toldlovgivningen forandre. Men 10. januar 1792 udkom det skelsættende cirkulære, hvorved kontrabøgerne blev afskaffet også der, hvor reformen endnu ikke var indført. ¹² På disse steder måtte toldkontrollørerne beholde deres løn, for hvilken de »beskæftiger sig med at føre overopsyn med toldvæsenet samt hver aften tegner i toldbøgerne, hvorvidt ekspeditionerne deri er indført, og attesterer ekstrakternes rigtighed og overensstemmelse med bøgerne«. De skulle altså ikke helt miste fornemmelsen af selvværd.

I årene fra 1792 til 1. februar 1797 lykkedes det at få udskiftet den gamle ledelse i yderligere 20 af de 40 told- og konsumtionsbyer, og det kunne nu efterhånden gøres uden hver gang at redegøre omstændeligt for formålet. I starten mindedes kongen kort om, hvad planen gik ud på – og en »nærmere forestilling« havde han jo forlangt – men hen imod slutningen af perioden kunne man nøjes med som ved forandringen i Nykøbing F og Nysted 18. maj 1796 at sige: »planen indføres« – så vidste han, hvad det drejede sig om. På dagen for den nye toldlovs udstedelse resterede imidlertid endnu 7 told- og konsumtionssteder i Danmark, og da loven i sin hele udformning forudsatte en ledelse af den nye art, kunne man ikke strække fristen længere for de byer, der haltede bagefter. Generaltoldkammeret så det derfor som sin pligt, som det hed i en forestilling den 21. februar 1797, straks at iværksætte det fornødne for at opfylde forordningens bydende, og 1. marts blev da endnu 6 byer forsynet med inspektør og kasserer. ¹³ Den syvende vender vi tilbage til.

En sammenhæng mellem toldforordning og personalereform er der altså, men den blev etableret ad omveje, fra hvert sit udgangspunkt. Og netop fordi, der først skulle reformeres på en del steder efter 1. februar,

måtte det nye personale vente til 12. december 1797, før en egentlig »Instruktion for Embedsmænd og Betjente ved Told- og Konsumtionsvæsenet i Danmark, Kjøbenhavn undtagen«, udkom.¹⁴

Personaleforandringens forløb

I tabellen efter denne artikel er som nævnt gjort et forsøg på så overskueligt som muligt at vise, hvornår og hvordan reformen gennemførtes de steder, hvor der var to »væsen-er« at tage hensyn til.¹⁵ I almindelighed gælder, at man afventede en vakance – og det vil normalt sige dødsfald – blandt en af lederne på stedet, før man skred til forandring af ledelsesformen. Egentlig savnes en god begrundelse for denne taktik, for hvor der i forvejen var to personer med ledelsesmæssige beføjelser, blev den tilbageværende ofte pålagt at godkende forandringen, så hvorfor ikke påtvinge dem begge reformen i ét hug? Anderledes naturligvis, hvor tolderen i egen- skab af tolder og konsumtionsforvalter sad inde med næsten hele ansvaret. Når han afgik, tilbød situationen helt åbenbart en for- andring.

Der er ingen grund til her at gennemgå hver enkelt ansættelsessag, men nogle eksempler vil vise fremgangsmåden og bl.a. forklare, hvorfor det hele tog så lang tid. Helsingørsagen, der satte processen i gang, blev som nævnt fulgt op med 6 østdanske byer, hvoraf man dog lod to, Vordingborg og Præstø, bero – allerede nu var man villig til at afvente vakance, skønt de seks byer var valgt på grund af behovet for forandring. I de 4 øvrige lod det sig gøre at iværksætte reformen straks. Mest opsigtsvækkende var årsagen i Karrebæksminde/Næstved, hvor tolderen og kontrolløren begge var blevet tiltalt for uredelighed, og ingen af dem ventedes at ville blive frikendt ved højesteret; kontrol- løren var endda flygtet ud af landet.

Konsumtionsforvalter Holten fik tilbud om en post som told- og konsumtionskontrollør i Helsingør, hvor en af de nyudnævnte allerede var død, og begge chefer efter nyordningen kom derfor udefra. Den ene, inspektør Rømer, i øvrigt fra Nakskov, hvorved man så fik skabt den ledighed, der betingede foran- dringen dette sted. Den praksis blev siden gentaget, og normalt har der vel fulgt en guleroed med i form af højere løn, siden man ikke blot nøjedes med at indføre reformen på stedet uden personaleændring. Nakskovs nye inspektør Hans von Bentzon kom udefra, mens kassereren blev den forhenværende tol- der Iver Thorøe.

I Skælskør var både told- og konsum- tionsvæsenet »i forfald på grund af den gamle tolder, løjtnant Schmidts overbestyrelse«, men han fik lov at fortsætte, såfremt han påtog sig kasserertjenesten, og i Køge var det »blot« toldkontrolløren, der afgik på grund af alder. De to øverste, tolder Schatt og konsumtionsinspektør Bartholdy, ville gerne ind under den nye ordning som henholdsvis kas- serer og inspektør. Adskillige af de metoder, der brugtes i de følgende år, er præsenteret i disse 4 byer – sagen i Næstved var dog ene- stående – og endvidere bemærkes en detalje, der viser, at den nye struktur endnu ikke var helt gennemtænkt. Det drejer sig om Holtens forflyttelse til Helsingør som »overtold- og konsumtionsbetjent med navn af kontrollør«. Endnu så sent som i tabellens nr 15, Stege, tillod man fortsat brug af denne titel, skønt hans kolleger nu hed overbetjente. Først efterhånden uddøde kontrollørtitlen i forbin- delse med disse embeder for ikke at genopstå før 1845.¹⁶

Ud fra begrundelserne for disse og de føl- gende års forandringer kan man skelne mel- lem fem hovedtyper af årsager. Den alminde- ligste (A) var dødsfald, som optrådte i 12 sager, hvoraf dog to må kombineres med B, påtvunget afsked, idet man efter tolder Ber- telsens død i Assens skilte sig af med

konsumtionsinspektør Döllner,¹⁷ og i Korsør skyndte man sig at afskedige tolder Bøgvad, »der er uduelig og drikkfædig«, efter konsumtionsforvalter Hagens død. Denne gruppe B med 6 sager foruden Assens og Korsør viser andre barske sider af Generaltoldkammerets personalepolitik. Især i Kramnitse/Rødby, hvor det kort og kontant hed: »Tolder og konsumtionsforvalter Krommelin er uskikket til at varetage noget embede, afskaffes« – og hvor samme Krommelin derpå måtte overvære, at hans toldkontrollør blev kasserer og konsumtionskontrolløren inspektør. Blidt var det heller ikke over for Hjørings »gamle tolder Peter Nielsen Kiær, der har tjent i stillingen i 37 år«, at opfordre ham til at søge sin afsked og endda kun love ham pension, såfremt hans hjælpsomme søn, der nu blev kasserer, skulle dø før ham.

I mange tilfælde var man dog utroligt langmodige. Det gælder således alle tre store provinsbyer. Skønt man i tilfældet Odense var nået så vidt, at man havde overvejet at påtvinge tolder Jessens afgang, fik han dog lov at afgå ved døden i en alder af ca. 90 år, før man i 1794 fik gennemført den påtrængende fornyelse. I Århus skete der intet før sidste runde i 1797, og dog veg man ikke tilbage for at udtale, at »Århus er et af de steder, hvor en hovedforandring synes aldeles nødvendig«. Og da man nu alligevel skulle afskedige konsumtionsinspektør, kammerråd Nørlem og konsumtionskontrollør, ltn. Petersen, fordi de var aldrende og svagelige, kunne man vel lige så godt have gjort det noget før, når nu toldkammerets forandring trængte sig så stærkt på. Endelig var situationen den selvsamme i Ålborg, og her bekvemmede man sig faktisk til at give problemets årsag, tolder Oldenburg, sin afsked. Men først i 1794, da reformen var gennemført i 26 andre byer.

Gruppe C med forflyttelser som årsag er med 3 eksempler kun lille; Nakskov er nævnt, og i Kerteminde blev planen iværksat,

fordi konsumtionsinspektør Brøgger samme dag blev inspektør i Vejle, mens vakancen i Grenå skyldtes, at tolder Brandis ugen forinden var blevet forflyttet til Kolding. I gruppe D med pålæg uden årsag i personalesituationen ligger de fleste af de 7 tilfælde naturligt nok blandt de seneste, men det kan dog nævnes, at Ringkøbing i 1794 – samtidig med Odense og Ålborg – fik nyordningen påtvunget uden afgang blandt de ansatte. Tolder og konsumtionsforvalter Vogt blev kasserer, toldkontrollør Nissen overbetjent og som ny og tredje mand på stedet ansattes Jacob Alsbach som kasserer. Det fremgår ikke, om Vogt og Nissen overhovedet var blevet spurgt om deres syn på forhold.

Anderledes i Middelfart, der er det klareste eksempel i den frivillige gruppe E med 12 sager. Da reformen indførtes 1793, var personalet helt uændret efter den omtalte forandring tre år tidligere, men tolder og konsumtionsforvalter Hansen og toldkontrollør Bornemann bad nu selv om at blive henholdsvis inspektør og kasserer »i et forenet told- og konsumtionsvæsen«. Mere almindelig var situationen i Ribe, hvor tolder Guldberg og konsumtionsinspektør Nyeland tog anledning af kontrollør Brummers afskedsansøgning til at anmode om eller godtage den nye ordning. Grænsen mellem D og E er dog flydende, da det ikke altid kan afgøres, hvor vidt frivilligheden strakte sig. Fra det samme område på grænsen af det frivillige fortjener også den kuriøse sag fra Horsens at nævnes.

Også her påtog de to øverste, tolder Holberg og konsumtionsinspektør Frydensberg, sig kasserer- og inspektørtjenesterne i anledning af kontrollørernes afgang. Konsumtionskontrollør Kastrup var død, men toldkontrollør Duche gjorde større modstand. Man havde i nogen tid haft ham i kikkerten som mistænkt for at drive handel og skibsfart – hvilket kan bekræftes ad anden vej – men han var ikke meget for selv at søge sin afsked. Hårdt presset gjorde han det allige-

vel, »da han ikke tror at passe ind i den nye plan, der har told- og konsumtionsvæsenets forening til øjemed, og da han frygter at forflyttes«, men han ville have 150 rigsdaler i pension, skønt gagen kun var 50. I Generaltoldkammeret var man imidlertid snedige nok til samme dag, personalereformen iværksattes i Horsens, at udnævne ham til konsumtionskasserer i indlandsbyen Viborg, og da Duche naturligvis ikke drømte om at flytte fra den by og havn, hvor hans skib lå, bad han om en pension på blot 50 rigsdaler. Det blev allernådigst bevilget.¹⁸

Noget anderledes fungerede kammerets velvilje for en trængt embedsmand i Fåborg. Kort før reformen i Helsingør havde man ment det forsvarligt at indskrænke stillingernes antal til to, men i juli 1793 »er øjnene faldet på Fåborg som en by, der synes at kræve betydelig forandring«. Anledningen var den, at forhenværende konsumtionsinspektør Ørn i Bergen havde bedt om en inspektørstilling på Sjælland eller Fyn for at undgå kasserertjenesten i Bergen, da reformen gennemførtes her. »Da man ønsker den gode mand anvendt«, og tolder Sierstedt desuden gerne ville være kasserer, var der intet til hinder for forandringen i Fåborg. Det skulle da lige være kontrollør Brandt, »som ikke egner sig til at blive inspektør«, men han kom på vartpenge, indtil kassererembedet blev ledigt, hvilket indtraf allerede 7. januar 1795, halvandet år efter. Hverken Ørn eller Brandt kunne klage over en sådan behandling.

Til det ovenstående er kun to ting at tilføje. Dels forsvandt de få tiloversblevne tilfælde af en toldembedsmand med bijob som byfoged endegyldigt. I Præstø fik toldkontrollør Haar stilling som kasserer mod at opgive sit andet embede, og tolder Gierlew i Nysted var heller ikke byfoged, da han udnævntes til told- og konsumtionskasserer. Og dels kan man konstatere, at der ikke var nogen absolut konsekvens i opgavefordelingen, når lederne i det gamle system gik over i det nye. Man kunne på forhånd have ventet, at en tolder og konsumtionskasserer altid vil-

le blive told- og konsumtionskasserer og en konsumtionsinspektør altid told- og konsumtionsinspektør. Sådant var tendensen vel også, men tæller man op i tabellen, vil det ses, at det kun i nogen grad gælder tolderen. Når han blev på stedet, var det i 19 tilfælde som kasserer og i 7 som inspektør, hvorimod fordelingen blandt de 11 konsumtionsinspektører og 2 (selvstændige) konsumtionsforvaltere var 8 på inspektørplads og 5 på kassererplads. At 26 toldere fortsatte mod kun 13 fra konsumtionsvæsenet skyldes især, at der som udgangspunkt var flere med førstnævnte arbejde (40 toldere mod 24 fra konsumtionen, hvoraf 19 var inspektører og 5 forvaltere).

Det sidste punktum

Kendere af landets toldforfatning, såvel dengang som nu, ville bemærke, at en enkelt by med told- og konsumtionsopkrævning fuldstændig undgik at blive berørt af reformen. Den 1. marts 1797, da Generaltoldkammer og konge i fællesskab lagde sidste hånd på værket, omtaltes Mariager ikke med en stavelse, og mens inspektører og kasserere over det ganske land fordelte opgaver imellem sig, sad der stadig en tolder og konsumtionsforvalter og en told- og konsumtionskontrollør i denne by og arbejdede på den gode gamle måde. Hvorfor, var der ikke mange, der vidste.

Ikke længe efter, 17. oktober 1798 fik kontrollør Billeschou sin afsked på grund af alder og svaghed, men i stedet for nu at gennemføre nyordningen ansatte man sergent C.H.W. Starck som overtold- og konsumtionsbetjent samtidig med, at tolder Hasselbalch måtte overlade ham opsynet, fordi »man har befundet, at der i Mariager fjord begås urigtigheder«, og at disse uordener skyldes, at opsynet mangler en virksom mand. Af samme grund hedder det om Starck, at han »uden at have navn af inspektør kunne i øvrigt have alle en inspektørs for-

retninger«. Ordningen kom altså tæt på den, der gjaldt resten af landet, men titlerne fik de ikke.

26. januar 1808 blev Starck forflyttet til Grenå som told- og konsumtionsinspektør, og heller ikke denne gang skete der andet, end at Hasselbalch fik hans arbejde lagt oven i sit eget. Og 30. september 1809 døde han så, og nu skete der absolut intet. Ikke straks, i hvert fald, men et halvt års tid senere blev det for påfaldende, at Mariagers told- og konsumtionsvæsen stod uden ledelse. Til gengæld kunne man så med megen triumf tilføre registret til resolutionsprotokollen følgende under bogstavet M: »Mariager, den nye indretning indføres«. Som den suverænt sidste by i Danmark havde Mariager 15. marts 1810 fået sin inspektør og kasserer. Navnene var Andreas Christian Schmidt og Peter Kragh, og begge kom naturligvis udefra.

En forklaring på den besynderlige forsinkelse kan ikke gives. Men nogle tilløb dertil dukker op på et meget senere tidspunkt. I juli 1845 måtte Generaltoldkammeret gå til bekendelse over for kongen og oplyse ham om, at man den 30. april 1796 havde ophævet den normale praksis for opkrævning af konsumtionen i Mariager. Man undskyldte det med, at ordningen var enestående i landet, men der var altså sket det, at indtægterne nogle gange i 1790'erne havde været op til 100 rigsdaler mindre end udgifterne til porte og konsumtionsbetjente. De 5 bomme og 6 betjente var derfor blevet afskaffet, og i stedet skulle konsumtionen erlægges på hovedkonsumtionskontoret og opsynet bestå af 2 patruljerende betjente. Det var et brud på lovgivningen, der meget godt forklarer, at Generaltoldkammeret længst muligt undgik at henlede den kongelige opmærksomhed på Mariager. Nu, hvor alt var opdaget, måtte man underdanigst bede om kongens sanktion eller vende tilbage til en lovlig konsumtionsopkrævning. Skønt der rumledes med planer om afgiftens bortfald allerede på dette tidspunkt, blev den sidste løsning foretrukket. Også selv om Mariager stadig kun kunne

møde med underskud. I 1847 tegnede lønningerne til ledelse og 6 underbetjente sig for 3304 rigsbankdaler, mens »annuum«, den beregnede indtægt, blev opgivet til 3008.¹⁹

Ledelsesstrukturen efter 1797

Som nævnt i indledningen blev den nyordning af ledelsen, der var gennemført fra 1790 til 1797 (eller 1810), stående til op mod nutiden. Om man havde tiltænkt den en så lang levetid, får stå hen, men man havde næppe forestillet sig, at angrebene skulle blive så ind så tidligt som en god generation senere.

De kom i forbindelse med, at Viborg, Skive, Nykøbing M., Holstebro, Løgstør, Thisted, Lemvig og Nibe blev »fuldstændige toldsteder« fra 1. oktober 1841. I de 3 sidstnævnte byer fandtes allerede inspektør og kasserer, men i de øvrige med hver sin konsumtionsforvalter bibeholdt man enhedsledelsen og kaldte den nye chef told- og konsumtionsforvalter. Dermed var det slået fast, at man nu fandt det inderligt overflødigt med to højtlønnede ledere i hver eneste lille by, og det tog man så konsekvensen af, da inspektør Groos i Kerteminde blev forflyttet til Middelfart 29. marts 1847. I stedet for at udnævne en efterfølger til ham blev Kertemindes kasserer Geltzer gjort til forvalter. Samme linie blev fulgt i Nibe senere samme år og muligvis andre steder inden 1850, og sammenlægningen af funktionerne tog for alvor fart, da konsumtionen – og dermed det største arbejdsområde i mange små byer – faldt bort dette år.

Lønningssloven af 11. marts 1851 blev i den henseende særdeles barsk. Af de 40 byer, der hidtil har dannet kernen i undersøgelsen, fik kun 10 lov til at beholde en inspektør og en kasserer, mens andre 4 fik en ny kombination: inspektør og oppebørselskontrollør. De øvrige 26 byer måtte nøjes med én leder, og heraf fik 4 end ikke en forvalter, men blot en oppebørselskontrollør. Vel blev loven ikke gennemført fuldt så strengt, idet 14 byer

beholdt det klassiske makkerpar, men det skyldtes kun den velkendte hensyntagen til ældre embedsmænd. Først da antallet af inspektører/kasserere var nået ned på (to gange) 6, standsedes afviklingen.²⁰ Meget senere, i 1950'erne, fik disse få tilbageværende inspektører imidlertid nogle kolleger, der kaldtes vicetoldinspektører og sidenhen blot toldinspektører. Ikke særlig smart for en udenforstående, der ikke umiddelbart kan se, om toldinspektør NN eller toldinspektør PP er den »rigtige«, og det varede da heller ikke længe, inden den ledende inspektør fik titelforandring til distriktstoldchef.

Omtrent samtidig, altså sidst i 1960'erne, forsvandt i princippet den personalestruktur, der var udtænkt i 1790. De sammenlagte toldkamre fik en hierarkisk ledelsesstruktur med distriktstoldchefen alene i spidsen og nogle afdelingsledere som chefer for administration, ekspedition, evt. distriktskontrol og en eller flere virksomhedskontrolafdelinger. En halv snes år senere fik disse ledere titel af kontrolchef, og i nyeste tid er denne betegnelse afløst af konstruktionen funktionschef. Den, der engang var udnævnt til toldinspektør, fik imidlertid lov at beholde sin titel, og mens toldkasserertitlen nu er helt borte, findes der endnu i Skatteministeriets distriktsforvaltning nogle få toldinspektører som bærere af traditionen fra 1790.

Noter

1. *Dansk Toldhistorie II* (1988), s. 480. Reformen er desuden under samme synsvinkel omtalt i Otto Madsen og Anders Monrad Møller: *Odense toldkammers historie* (1989), s. 162ff, og nærværende artikel er faktisk forudsikket i samme bog.
2. RA, Gtk, Danske kammers forestillinger og resolutioner 1778, nr. 122B og 155.
3. W.C.E. Sponeck: *Om Toldvæsen i Almindelighed og det danske Toldvæsen i Særlighed* (1840), Afd. II, s. 18.

4. LAF, Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1748-49, jn. 93a/1749.

5. Thaulows samlinger i Told•Skatmuseum. Berner afløste Ditlev Møller, som fik en stilling i det Vestindiske Kompagni.

6. Eftersom Berner blev stamfader til lensbaron Hans Berner Schilden Holsten, er begge udførligt biograferet i dennes *Slægtbog*, nærmere bestemt i I, 2 (1942-43), s. 11ff, og I, 1 (1940-41), s. 245ff.

7. Se Lars Bjørn Madsen: *Helsingør Toldkammer* (1991). Forestilling i RA, Gtk, Danske kammers forestillinger og resolutioner 1790, nr. 47-48. Til denne og alle de følgende forestillinger og resolutioner vedrørende de danske told- og konsumtionssteder findes henvisning i tabellen.

8. Det bemærkes, at der i stillingsbeskrivelsen for den nye kasserer gøres opmærksom på, at konsumtionen af alle søværts indkommende varer nu og igen skal indføres i toldbogen; som nævnt den samme regel, der gjaldt indtil 1779. Dette bliver også gennemført på landsplan, ligesom afskaffelsen af kontratoldbøger mv.

9. Dog måtte han afgive 150 rd til den afskedigede overbetjent Gether, men samtidig bortfaldt den afgift på 100 rd, han tidligere havde været pålagt. Nettolønnen steg derfor fra 310 til 900 rd.

10. Jvf. note 3 til tabellen. Det kunne tolkes som forventning om snarlige reformer, at man undlod at genbesætte konsumtionsinspektørstillingen, men dels var kombinationen tolde og konsumtionsforvalter almindelig i mindre byer, og dels viser tabelnote 4 og 5, at man selv efter forandringen i Helsingør endnu ikke var parat til at udvide eksperimentet.

11. RA, Gtk, Danske kammers forestillinger og resolutioner 1791, nr. 25. De andre forandringer i stranddistriktet, som forestillingen berører, gennemførtes 24.7.1783 og omfattede bl.a. køb af en gård i Smidstrup ved Rungsted som bolig for en strandtoldinspektør (*Dansk Toldhistorie II* (1988), s. 396, og C. Christensen: *Hørsholms Historie* (1879), s. 284).

12. Cirkulære 10.1.1792 (Fogtmans *Rescripter*), jvf. RA, Gtk, Danske kammers forestillinger og resolutioner 1791, nr. 92, (forestilling 15.11. og res. 23.11.1791). Kontrabøgerne må ikke forveksles med de kopitoldbøger, som førtes på mange toldkamre i 1800-tallet. De var ikke påbudt, hvilket Generaltoldkammeret fandt »sig foranlediget til at erindre om« i et cirkulære 18.3.1848, men kunne være praktiske at have ved hånden, når revisionsanmærkningerne ankom.

13. I forestillingen opgives resttallet 17 for Danmark og Norge, som også var omfattet af reformen, men hvor arbejdsgangen i øvrigt ikke kendes. 22.4.1794 hedder det (i res. 22/1794), at »de fleste steder« i Norge blev omlagt 1.5.1793, hvilket ikke er bemærket i Osv. I. Melbye: *Tollere gennem 300 år 1563-1886* (Oslo 1977-82), én af de bøger, hvor reformen kun ses som resultat af toldforordningen. Blandt de 17 steder var også nogle konsumtionsbyer i Danmark og derunder Saksøbing, som ved samme lejlighed overtog »sine« toldforretninger fra Bandholm og dermed blev et nyt told- og konsumtionssted. Bandholm vedblev dog som toldsted for Maribo.

14. Forestillingen blev udfærdiget allerede 2.5.1797 (1797, nr 39d), men resolutionen 3.5.1797 sendte den tilbage til videre udarbejdelse.

15. Forfatteren indrømmer, at eftersom adskillelsen af regnskabsføring og opsyn fandt sted også på de steder, hvor kun ét væsen opererede (jvf. note 13), burde listen have omfattet alle købstæder og toldsteder. Da undersøgelsen i sin tid blev foretaget, koncentrerede jeg mig imidlertid om de »kombinerede« byer i tabellen, som ved lejlighed kan kompletteres.

16. *Cirkulære* nr 6 af 27.5.1845, § g.

17. Se note 3 til tabellen.

18. Res. om personalet i Horsens 26.10.1791, se tabellen. Afsked bevilget 25.1.1792, jvf. note 5. Duche ejede galeasen »Johanne Marie« på 32 kmcl 1789-97, registreret i sønnens navn. Fra 1799 til sin fallit 1802 ejede

han briggen »Ove Høegh Guldberg« på 49 kmcl.

19. RA, Gtk, Danske kammers forestillinger og resolutioner, 73/1798, 35a/1810, 82/1845 og 108/1845, samt *Told-Calender* for 1847.

20. *Told-Calender* for 1847 og *Cirkulære Samlinger* 1851.

Bilag

Skematisk fremstilling af omlægningen i de 40 danske provinsbyer med såvel toldvæsen som konsumtionsvæsen. Reformen gennemførtes efter nogenlunde tilsvarende retningslinier i de »toldløse« byer (indlandsbyer og byer ved fjorde med toldsted ved udløbet) og de »konsumtionsløse« toldsteder (Rørvig, Bandholm, Læsø og Samsø samt Bornholm), men titlerne blev naturligvis ikke told- og konsumtionsinspektør og told- og konsumtionskasserer.

Forkortelser i den ældre struktur:

T = tolder, Tk = Toldkontrollør, Kf = konsumtionsforvalter, Ki = konsumtionsinspektør, Kk = konsumtionskontrollør, TKk = told- og konsumtionskontrollør, Si = strandsinspektør. Skråstreg / angiver, at embederne er samlet i en person. (Det bemærkes, at kontrollørerne visse steder kaldtes f.eks. »toldkontrollør« og andre steder »kontrollør og toldbetjent«. Der er ikke sondret mellem disse betegnelser i skemaet).

Forkortelser i den nye struktur:

T-Ki = told- og konsumtionsinspektør, T-Kk = told- og konsumtionsinspektør, T-Kb = told- og konsumtions(over)betjent

* angiver nyudnævnelse af person udefra, (*) nyudnævnelse af person i underordnet stilling, → genudnævnelse med ny titel, † dødsfald og fl. forflyttelse

Kategorier:

Nyordning gennemført ved: A Dødsfald, B Påtvunget afsked, C Forflyttelse (som følge af ændring andetsteds), D Påtvunget uden årsag i personalesituation, E Frivilligt påtaget af eksisterende ledelse.

Nr.	By	Gt. resolution		Eksisterende personale
		Dato	Nr. ¹	
01	Helsingør	25.6.1790	48/1790	T/Kk + Tk + Ki
02	Næstved ²	23.3.1791	25/1791	T + Tk + Kf + Kk
03	Nakskov	23.3.1791	25/1791	T/Kk + Tk + Ki
04	Skælskør	23.3.1791	25/1791	T/Kf + Tk + Kk
05	Køge	23.3.1791	25/1791	T/Kk + Tk + Ki
06	Vejle	1.6.1791	39/1791	T/Kk + Ki + Kk
07	Kerteminde	1.6.1791	39/1791	T/Kk + Tk + Ki
08	Assens	26.10.1791	77/1791	T/Kk + Tk + Ki + Kk
09	Vordingborg	26.10.1791	78/1791	T/Kf + TKk
10	Ribe	26.10.1791	79/1791	T/Kk + Tk + Ki
11	Horsens	26.10.1791	81/1791	T/Kk + Tk + Ki + Kk
12	Kolding	9.11.1791	84/1791	T/Kk + Tk + Ki
13	Grenå	16.11.1791	91/1791	T/Kf + Tk + Kk
14	Randers	22.6.1792	44/1792	T/Kk + Tk + Ki
15	Stege (Møn)	22.6.1792	47/1792	T/Kk + Tk + Ki
16	Præstø	24.10.1792	82/1792	T/Kf + Tk + Kk
17	Hjørring	12.6.1793	38/1793	T/Kf + Kk
18	Skagen	12.6.1793	38/1793	T/Kf + Kk
19	Bogense	3.7.1793	42/1793	T/Kf + Tk + Kk
20	Rudkøbing	3.7.1793	42/1793	T/Kk + Tk + Ki
21	Fåborg ⁴	10.7.1793	46/1793	T/Kf + TKk
22	Korsør ⁵	17.7.1793	49/1793	T + Tk + Kf
23	Middelfart ⁶	30.10.1793	81/1793	T/Kf + Tk
24	Rødby ⁷	18.12.1793	87/1793	T/Kf + Tk + Kk
25	Stubbekøbing	18.12.1793	88/1793	T/Kf + TKk
26	Ebeltoft	22.1.1794	5/1794	T/Kf + Tk + Kk
27	Ålborg ⁸	30.4.1794	22/1794	T/Kk + 2 Tk + Ki + Kk
28	Varde + Hjerting	30.4.1794	22/1794	T + Tk + Si + Kf + Kk
29	Odense	30.4.1794	22/1794	T/Kk + Tk + Ki
30	Ringkøbing	30.4.1794	22/1794	T/Kf + Tk
31	Nykøbing F	18.5.1796	42/1796	T/Kk + Tk + Ki
32	Nysted	18.5.1796	43/1796	T + Tk + Kf + Kk
33	Thisted	28.9.1796	71/1796	T + Tk + Kf + Kk
34	Kalundborg	1.3.1797	18/1797	T/Kf + Tk + Kk
35	Nyborg	1.3.1797	18/1797	T/Kk + Tk + Ki
36	Svendborg	1.3.1797	18/1797	T/Kk + Tk + Ki
37	Århus	1.3.1797	18/1797	T/Kk + Tk + Ki + Kk
38	Fredericia	1.3.1797	18/1797	T/Kk + Tk + Ki
39	Fladstrand ¹²	1.3.1797	18/1797	T/Kf + Tk 1+3 Kk
40	Mariager	15.3.1810	35a/1810	T/Kf + Tk ¹³

Ny ledelse:		Årsag til ændring; øvrige ændringer	Kategori
T-Ki	T-Kkli		
(*)	Ki L →	T/Kk †; Tk †	A
fl.	*	T + Tk afsked; Kf + Kk fl.	B
*	T/Kk →	Ki fl. (til 02); Tk → T-Kb	C
*	T/Kf →	»Væsenet i forfald«; Tk afsk, Kk fl.	D
Ki →	T/Kk →	Frivillig; Tk pension	E
fl.	Ki →	T/Kk †; Kk fl.	A
fl.	T/Kk →	Ki fl. (til 06)i Tk T-Kb	C
*	Kk →	T/Kk †, Ki afsk ³ ; Tk fl. (til 13)	A+B
*	T/Kk →	T/Kf †	A
Ki →	T/Kk →	Frivillig; Tk pension	E
Ki →	T/Kk →	Frivillig; Tk pension, Kk }	E
Ki →	fl.	T/Kk †, Tk pension	A
fl.	Tk →	T/Kf fl. (til 12); Kk → T-Kb	C
fl.	T/Kk →	Ki †; Tk fl.	A
T/Kk →	(*)	Ki †; Tk vedbliver som kontrollør	A
Kk →	Tk →	T/Kf †	A
fl.	*	T/Kf afsked; Kk fl. (til 18)	B
T/Kf →	fl.	Susp. Kk afsked, konst. Kk fl. (til 17)	B
*	T/Kf →	Frivillig; Tk †, Kk → T-Kb	E
Ki →	T/Kk →	Frivillig; Tk †	E
fl.	T/Kf →	Frivillig; TKk pension	E
fl.	Tk →	Kf †, T pension	A+B
T/Kf →	Tk →	Frivillig	E
Kk →	Tk →	T/Kf afsked	B
T/Kf →	fl.	Frivillig; TKk †	E
T/Kf →	Tk →	Frivillig (?); Kk afsked	E
fl.	Ki →	T/Kk afsked; 2 Tk + Kk 3 T-Kb	B
Si →	Tk-Kk delt ⁹	T pension; Tk → Tb, Kk → Kb	B
*	Ki →	T/Kk †; Tk → T-Kb	A
fl.	T/Kf →	Påtvunget; Tk → T-Kb	D
fl.	T/Kk →	Ki †; Tk → T-Kb	A
Kf →	T →	Frivillig; Tk †, Kk → T-Kb	E
T →	Kf →	Frivillig; Tk †, Kk afsked	E
*	T/Kf →	Påtvunget; Tk og Kk afsked	D
Ki →	T/Kk →	Påtvunget; Tk afskaffes ¹⁰	D
Ki →	T/Kk →	Påtvunget; Tk afsked	D
fl.	T/Kk →	Ki afsked; Tk → T-Kb1 Kk afsked	B
Ki →	T/Kk →	Påtvunget; Tk → T-Kb ¹¹	D
T/Kf →	Kk →	Påtvunget; Tk → T-Kb	D
*	*	T/Kf †	A

Noter:

1. Resolutionens dato og nummer i RA, GtK, Danske kammers forestillinger og resolutioner. (Dato for forestillingen, som ikke er anført, ses undertiden anvendt som udnævnelsestidspunkt). Det skal understreges, at disse resolutioner hører hjemme blandt de vigtigste kilder til hvert enkelt toldsteds historie.
2. Toldstedet skifter navn fra Karrebæksminde til Næstved ved samme lejlighed (eller rettere, Karrebæksminde toldsted og Næstved konsumtionssted sammensluttet under fællesnavnet Næstved).
3. Ki L.F. Döllner fik ifølge Thaulows samlinger sin afsked 19.9.1788, men er i Hof- og Statskalenderen opført indtil 1791. Nu er afskedigelsen antagelig effektueret, men årsagen til denne divergens er ikke opklaret.
4. Netop forud for forandringen i Helsingør blev Ki.tjenesten ledig ved †; indtil da var strukturen: T/Kk + Tk + Ki. Uden nyudnævnelse blev tjenesten overdraget tolderen mod 30 rd ekstra årligt 24.3.1790 (Res. 26/1790).
5. Efter forandringen i Helsingør, men før de næste på Sjælland blev Ki.tjenesten ledig ved †; indtil da var strukturen: T/Kk + Tk + Ki. Derefter udnævnes 9.2.1791 *Kf, da tolderen på grund af alder ikke mere kan forestå konsumtionsoppebørslerne. Efter hans død kan Kf blive »tolder i et forenet told- og konsumtionsvæsen« (Res. 11/1791). Forinden døde dog Kf selv.
6. Efter forandringen i Helsingør, men før de næste på Sjælland blev T.tjenesten ledig ved

- †; indtil da var strukturen: T + Tk + Kf, idet tolderen tillige var byfoged og ikke som sådan kunne varetage konsumtionsoppebørselen (jvf. res. 155/1778). Derefter forenedes T og Kf.tjenesten 3.9.1790 (res. 60/1790), men 30.10.1793 ønsker de to tilbageværende embedsmænd nyordningen gennemført.
7. Toldstedet skifter navn fra Kramnitse til Rødby ved samme lejlighed (eller rettere, Kramnitse toldsted og Rødby konsumtionssted sammensluttet under fællesnavnet Rødby).
 8. Desuden var i Ålborg ansat en Told- og strandinspektør, som ikke berørtes af nyordningen.
 9. På grund af distriktets geografi deles kasserembedet i et for tolden i Hjerting og et for konsumtionen i Varde: fl.Tk og Kf → Kk.
 10. Tk var tillige strømtoldinspektør i Nyborg og fortsætter som sådan; »med tiden er det meningen, at posten skal nedlægges og strømtolden henføres under de almindelige toldoppebørsler«. Følgelig fik man fra 1803 en kasserer og en inspektør, begge med forleddet »Strøm-, told- og konsumtions-«.
 11. I Fredericia var en særskilt strømtoldinspektør og der planlagdes ingen forandringer herved (jvf. note 9). Alligevel blev systemet det samme som i Nyborg fra 1805.
 12. Nu Frederikshavn.
 13. Begge embeder vakante; efter forflyttelse af Tk (udnævnt 17.10.1798 med titel T-Kb) 26.1.1808 bestyredes dennes opgaver af T/Kf, † 30.9.1809.

Statsfinanserne under Christian III

af Mikael Venge

Søren Balles sværvægter af en afhandling ligner ikke noget andet dansk historisk arbejde fra nyere tid.¹ Både i sit anlæg og rent metodisk udviser den en forbløffende blanding af gammelt og nyt. De store armbevægelser giver mindelser om svundne tider, da historien trådte sine barnesko, og alt var nyt og uudforsket. Pionerer som Kr. Erslev og Johs. Steenstrup skrev deres banebrydende arbejder, Steenstrups »Studier over Kong Valdemars Jordebog« (1874) og Erslevs »Valdemarernes Storhedstid« (1898), der begge rummer omfattende analyser og syntheser om landbrug, folketal og statsfinanser i Valdemarstiden.

Søren Balle angriber Christian III's tidsalder over samme, brede front. En række forarbejder analyserer statsgæld, mønt, vægt og kornmål i hele 1500-tallet,² og selve værket er tilsvarende bredt anlagt som et omfattende rydnings- og pionerarbejde. Forordets spøgefulde hentydning til en lærers slægtskab med Christian III's kancellisekretær Jeronimus Boldigk skal vist ikke tages højtideligt. Inspirationen er økonomens, statistikerens og matematikerens, interessen er altomfattende og glubende. Selv konklusionen former sig mestendels som en diskussion af nye angrebsvinkler. Altså et værk af en antikveret revl og krat-model (kun øksneeksperten synes at mangle), men samtidig et værk, der bobler af højst nymodens idéer og af moderne teknik.

Rygraden udgøres af et større regnestykke, opgørelsen af kronens gæld, der igen via talrige mellemregninger fører til opgørelser over kronens indtægter og udgifter. Bag beregningerne ligger et kæmpeslid – årelange studier på Rigsarkivet i regnskaber og dokumenter – som ikke kan undgå at imponere.

Alle historikere, der i fremtiden beskæftiger sig med Christian III's tid, må bygge på Balles »Statsfinanser«.

Søren Balles præstation imponerer så meget des mere, som hans værk på mange måder svarer til en gammel ønskedrøm i dansk historieforskning. Den navnkundige renæssancehistoriker, Astrid Friis, der var professor ved Københavns universitet 1946-1963 og specialist i Christian III's tidsalder, syslede i en årrække med et tilsvarende projekt. På det nordiske historikermøde i Göteborg i 1951 sprang hun op som trolden af æsken og bebudede et stort forskningsprojekt, kaldet »Danmark og Europa i det 16. århundrede«, men som så mange andre planer og projekter fra hendes hånd blev det aldrig ført ud i livet. En artikel på engelsk om Nederlandenes afhængighed af kornimporten fra Østersøområdet, der afspejles i Øresundstoldregnskaberne, er vist den eneste frugt af de store planer.³

Derimod havde Astrid Friis tidligere publiceret den monumentale afhandling »Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid«,⁴ der mundede ud i en rekonstruktion af statsregnskabet for året 1556. Balle omtaler naturligvis Astrid Friis' arbejde, men ganske flygtigt og temmelig affejende. Det er også vanskeligt at forestille sig to historikere, som er mere forskellige end Astrid Friis og Søren Balle, selv om de altså har dyrket samme felt. Det er den unge, fremstormende forskers ret at kaste vagt på forgængerne, og der kan heller ikke herske tvivl om, at Søren Balle er nået meget videre, end Astrid Friis gjorde. Spørgsmålet er dog, om han yder hendes arbejde fuld retfærdighed.

Astrid Friis' afhandling er et stykke klas-

sisk, humanistisk forskning. Fremstillingen er klar og velformuleret, noterne anfører omhyggeligt den videnskabelige dokumentation. Balle skriver karsk og levende, men en gammel elev hører for sit indre øre Astrid Friis' fortvivlede udbrud: *Noterne, Balle. Noterne!* Faktisk har Balle ingen noter. I stedet er dokumentationen anført i parentes – nødtørftigt, men i og for sig tilstrækkeligt. I hvert fald langt at foretrække for den moderne uskik, at noterne anbringes bag i bogen uden, at der henvises til sidetallet, således at læseren i realiteten må opgive at benytte noteapparatet. Det lader sig imidlertid ikke skjule, at løsningen giver teksten et råt, ubearbejdet præg.

Statens udgifter bestemtes af antallet af lejetropper, og Balle kommer herved uundgåeligt ind på hele Christian III's udenrigspolitik. Hans forklaringer virker dog ofte løst skitserede. Balle bygger på den tyske historiker Rudolf Häpkes bog om kejser Karl V og Norden, udgivet i 1914, og på Mollerups endnu ældre afsnit i Danmarks Rigs Historie. Balle gør Mollerup alt for megen ære, når han vidtløftigt funderer over hans beregning af størrelsen af den danske orlogsflåde, der blev udrustet mod Nederlandene 1543. Mollerup har simpelthen benyttet krønikeskriverne Huitfeldt og Krag, som Balle selv senere er inde på.⁵

Til gengæld godtager Balle rask væk de rygter, der verserede om flådens bedrifter i Vesterhavet, hvor den skulle have vundet indtil flere søsejre. Andre historikere (også jeg) har hævdet, at flåden opløstes i storme uden at udrette det mindste. Her ville det unægteligt være en fordel, hvis man som trumf es fremdrog admiralen Mogens Gyldenstjernes dagbog fra togtet, der kunne afgøre spørgsmålet. I det ældste »Dansk Biografisk Lexikon« nævner Arnold Heise faktisk en egenhændig dagbog, som »er endnu bevaret og mærkelig ved, at Begyndelsen er skreven med Runer«.⁶ Så vidt Heise. Jeg har

forgæves ledt efter den spændende dagbog med runerne både på Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek, men man kan da håbe, at den engang dukker op.

Det er lidt uretfærdigt overfor Balle, der har samlet et stort kildemateriale, at pege på nogle få kildesteder, der mangler, men af Mogens Gyldenstjernes breve, skrevet under den norske kyst, hvor flåden søgte ly for stormen, ses nok så klart, at togtet blev en fiasko.⁷ Admiralen skriver her, at størstepar-ten af skibene var læk. Når han tilføjer: »og ingen iblandt dem hafve jo fanget nogen skavank«, mener han tydeligt nok det modsatte. At flåden i ramponeret tilstand måtte returnere uden at have opfyldt sin mission, bekræftes endelig af, at regeringen officielt anklagede en række borgersker fra København og Helsingør for at have forhekset flåden den 10. august 1543, da den sejlede fra Helsingør.⁸ Her taler fiaskoen sit tydelige sprog. Sandsynligvis er det fra krigen mod Nederlandene 1542-1544, at fortegnelsen over beslaglagte skibe stammer, selv om den på Rigsarkivet henføres til Grevefejden.⁹

Som forsker er Søren Balle stærk påvirket af økonomi og teori, mens Astrid Friis var historiker til fingerspidserne. Forskellene ytrer sig i temperament og synspunkter. For en klassisk skolet historiker som Astrid Friis var det naturligt at tillægge regeringsindgreb og reformer en vidtgående betydning, og udviklingen ses som udslag af politiske magtkampe mellem stridende fløje. En vis romantisk dyrkelse af den geniale statsmand er karakteristisk for denne historikertype. I Astrid Friis' tilfælde navnefællen, men absolut ikke slægtningen, kansler Johan Friis, mens nogle kolleger foretrak ærkebiskopper, andre diplomater eller feltherrer som deres »helte«.

Denne stærkt individualiserede og nuancerede opfattelse af historien står Balle fjernt. Hans approach er pragmatisk-udramatisk. Det kan godt være, at der har ulmet nogle

politiske kriser bag kulisserne, men det nævnes først i konklusionen og interesserer ham vist ikke særligt. Christian III's finanser, som af Astrid Friis skildredes i katastrofetonen, var i virkeligheden ret uproblematisk, og indtægterne svarede så nogenlunde til udgifterne, mener han. Balle peger her på mønterne, som udstråler soliditet.

Hans vigtigste resultat er dog at udpege kornprisstigningen som den virkelige årsag til de stærkt forbedrede statsfinanser, hvor Astrid Friis gav lensreformerne æren, og med en langt større distighed, end en gammeldags historicus ville have vovet, sætter han tal på selvejerne – 20.000 af 80.000 gårde – og fastslår, at virkningerne af halsløsningen under Grevefejden har været stærkt overdrevet.

En anmelder kan midt i den saglige argumentation ikke undgå at spekulere over begrebet tidsånd. Al historie er som bekendt samtidshistorie. Den radikale Astrid Friis mente vist nærmest, at Christian III var idiot, og anså en fløj af progressive, nationalt sindede rigsråder med Johan Friis i spidsen for de virkelige sejrherre i 1536. Søren Balle er derimod monarkisk, så det batter – i den grad, at han tror, Christian III kan have læst Copernicus og være blevet påvirket af hans skrift om møntcirkulation. Man kendte nu udmærket i Danmark som overalt i Europa virkningerne af god og dårlig mønt og behøvede ikke Copernicus' belæring herom.

Søren Balles værk er udenfor enhver tvivl både inspirerende og tankevækkende. Hvad told og skatter angår, er der tale om intet mindre end et pionerarbejde. Måske overvurderer han en smule tallenes rolle, som når han tager Frederik II's »skud« på 100.000 danske bønder alvorligt.¹⁰ Tal har deres egen magi, og i 1500-tallet var tallet 100.000 simpelthen ensbetydende med en meget stor, rund sum. Frederik II har nok ikke talt så nøje, før han slyngede sit 100.000 ud.

Det har til gengæld Søren Balle. En

taknemlig anmelder har skyndsomt indrullet hans »Statsfinanser« i sit bibliotek som uundværlig bibel, og mange vil utvivlsomt gøre som han.

1. Søren Balle: Statsfinanserne på Christian 3.s tid. 580 sider, 338 kr. Aarhus Universitetsforlag.
2. Memo 1984-12, 1987-1,2,3 og 4. Økonomisk Institut, Århus Universitet.
3. Omtalt i Dansk Toldhistorie I, Kbh. 1987 s. 194.
4. Historisk Tidsskrift 1942.
5. S. Balle s. 261-263.
6. C.F. Bricka: Dansk Biografisk Lexicon VI. Kjbh. 1892 s. 390.
7. E. Marquard: Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne I. Kbh. 1929 s. 83-87. Det er påfaldende, at udgiveren ikke med et ord refererer til dagbogen.
8. Danske Kancelli B 44 a, Rigsarkivet.
9. Festskrift til Svend Ellehøj. Kbh. 1984 s. 152 note 12.
10. S. Balle s. 303.

P.S.

Mysteriet om admiral Mogens Gyldenstjernes forsvundne dagbog fra flådetogtet 1543 blev for længe siden løst af flittige nordmænd. Allerede i 1903 blev dagbogen udgivet i værket *Diplomatarium Norvegicum* XXXI s. 773-779. Den er i virkeligheden forfattet af Bent Bille, Mogens Gyldenstjernes fætter og antagelig hovedsmand på **Mikkel**, flådens største skib. Dagbogen består af noter, officielle, forretningsmæssige og private mellem hinanden.

Bent Bille, født 1509, havde nået at gøre en glimrende karriere i den katolske kirke inden reformationen, men slog herefter ind på en militær løbebane. Han var en lærd herre, og størsteparten af dagbogen er ført på runer – et udslag af renæssancens historiske sans, måske også af blufærdighed. Bent Bille havde ikke giftet sig, skønt muligheden ellers

stod ham åben efter 1536, men små eventyr forsagede han ikke. Således har han noteret sig, at han den 26. september for første og den 7. december for anden gang »lå hos den pige Anne«. Det hedder, at anden gang – tør man tilføje: lidt improviseret – foregik i stegerset op ad køkkenbordet mellem tre og fire om eftermiddagen. En lignende begivenhed med Karen udspandt sig den 16. januar 1644. Når Bent Bille pertentligt noterede sig disse oplevelser, skyldtes det velsagtens frygten for mulige følger, som bemærkningen »om det kommer andet efter« antyder.

Størsteparten af notaterne drejer sig dog om flådetogtet. Flåden var sejlet fra København den 5. august 1543 og den 10. august fra Helsingør, hvor tropperne gik om bord. Den 14. august nåede flåden Hestnes på Norges sydspids, hvorfra den atter lettede anker den 17. august. Den følgende morgen »på revet« mødtes den imidlertid af den første af en række storme, der skulle forfølge resten af flådetogtet. »Kom børen os under øjnene«, skriver Bent Bille meget betegnende. Flåden

måtte vende tilbage til Flekkerø, »og blev vore skibe lække«, hedder det, svarende til bemærkningerne i Mogens Gyldenstjernes breve, men med den drastiske tilføjelse, at flåden ellers var gået under. Der refereres videre til en træfning med nogle hollandske skibe ved Nesset seks sømil fra Flekkerø, hvor underadmiralen, Christoffer Trondsen, den tidligere kaper, der netop var trådt i dansk tjeneste, blev skudt. Bortset fra denne træfning mellem en mindre deling og nogle få fjendtlige skibe synes hele togtet at have stået i stormenes tegn, og på intet tidspunkt nærmede man sig en opfyldelse af togtets egentlige mission. Den 28. august sejlede man hjemad fra Flekkerø, undervejs mødt af nye storme. Først den 28. september var flåden tilbage i København.

Bent Billes dagbogsnotater bekræfter indtrykket af en klokkeklar, maritim fiasko. På fædrelandets vegne kan det være os en trøst, at fiaskoen snarest lettede vejen til Speyerfrenden det følgende år.

Tolderen i Rørdal 1934-56

af Børge E. Breitenbauch

Et gammelt ønske blev opfyldt, da en ansøgning om forflyttelse fra Frederikshavn Toldsted gav resultat. Karl Andreas Breitenbauch, som var min far, havde ventet spændt, selv om han ved foretræde for personale-kontorchef Grønvold havde fået besked om, at han godt kunne rejse hjem og pakke skilderierne. Nu stod han med Departementet for Told- og Forbrugsafgifters skrivelse af 8. maj 1934 i hånden: »Det meddeles Dem herved, at De fra 1' n.M. forflyttes som Overtoldbetjent af 1' Grad til Aalborg Toldsted.« Og det mundtlige løfte om tjeneste ved den uofficielle kystpost, toldkontrollen ved Aalborg Portland Cementfabrik i Rørdal, blev også indfriet. Han skulle her afløse den netop pensionerede overtoldbetjent Bornæs. Men en privatbolig af rimelig standard for den firepersoners familie var der ikke umiddelbart udsigt til. Bopælen blev derfor indtil videre en 3-værelsers lejlighed på Østerbro i Aalborg, ca fire kilometer fra tjenestestedet. Det var ubekvemt, og cykelturen ud og hjem kunne være drøj.

Toldkontrollens kontor var et lille, muret hus, tilhørende cementfabrikken. Kontoret var til to sider omgivet af siloer og cementpakkeanlæg, så man ikke kunne se havneanlæggets to kajer til losning og lastning. Derimod var det muligt at se bilister og cyklister, som måtte antages at have haft ærinde om bord på skibene. En lille forgang blev tilbygget huset, som var elektrisk opvarmet. Der blev installeret håndvask. Men intet toilet! Det nærmeste var ved fabrikkens kontor, som ikke lå lige i nærheden. Men toldkontrollen havde telefon. Den var en af fabrikkens lokaltelefoner, hvorfra der kunne telefoneres uden om fabrikkens omstillingsbord.

Der var to grunde til, at min far, Karl Breitenbauch, havde ønsket sig dette tjenestested: Uafhængigheden i det daglige og gode diætindtægter ved tjeneste uden for ekspeditionstid, som betalt af cementfabrikken. Der skulle afgives skriftlig rekvisition for hvert skib, da timetaksten var pr skib. Mindstebetalingen var to timers takst, og hvis der om morgenen fra klokken 7 til 8 var flere skibe, der lossede eller lastede, kunne morgentimen give en god indtægt. De attesterede rekvisitioner sendtes til toldkassererkontoret i Aalborg, som opkrævede beløbene.

Inkvireringen af ankomne skibe var en vigtig opgave, som min far lagde megen vægt på at gennemføre så vidt muligt straks, når skibet havde lagt til kaj. Han afviste uønskede personer, som ville om bord, og holdt de ivrige skibsprovianthandlere tilbage, indtil inkvireringen var foretaget. Han havde i øvrigt fabriksdirektørens velsignelse til at bortvise personer, som færdedes på fabrikkens havneområde uden lovlig grund.

Afstanden mellem privatbolig og tjenestested medførte oprettelse af privat telefon, og jeg husker, at min far for eksempel på frisdage ofte hjemmefra telefonerede til en skibsmægler eller til Skagen Radio, der udførte observationstjeneste vedrørende de skibe, som passerede i Skagerak. Også lodseriet i Hals var han ofte i forbindelse med for at høre passagetidspunkt. Sejltiden fra Hals til Rørdal kendte han.

For større skibe forelå ved ankomsten en liste over mængden af cigaretter mv, der af hovmesteren var udleveret de enkelte besætningsmedlemmer til brug om bord. Summen heraf påførtes deklarationen over proviant, som kaptajnen underskrev, og efter inkvire-

Karl Breitenbach ved skrivebordet, antagelig fotograferet i 1947.

ringen fandt tobakslisten sin plads i en vindueskarm i toldkontrollen. Den var af og til nyttig til brug ved afhøring af besætningsmedlemmer, når en person, som havde været om bord, ved visitation i toldkontrollen ikke kunne eller ville fortælle, af hvem han havde købt ufortoldede cigaretter. Da min far opdagede, at et par elever i fabrikskontoret uden lovlig grund havde deres gang på kulkibe, henvendte han sig til kontorchefen og fik denne trafik stoppet.

Skibsmæglerens unge mandskab havde mange cykelture til Rørdal i al slags vejr. Strækningen til Rørdal var godt fire kilometer. Når et ankommet skib var inkvireret, hentede mæglerassistenten i toldkontrollen

skibets målebrev mv og revers eller deklaration, og når skibet var indført i toldkamrets vagtjournal og indklarering havde fundet sted i toldkassererkontoret, skulle deklarationen med bogført generalangivelse over eventuel ladning til losning, samt tilhørende klare-ringsangivelser, afleveres i Rørdal. Udklare-ring på kassererkontoret kunne ske, når den bogførte udgående generalangivelse med tilhørende bilag, herunder deklarationen over proviant og angivelser over indladede frilager-varer, var forsynet med de foreskrevne attestationer af Rørdal Toldkontrol.

Klareringerne omfattede kul og andre råstoffer og materialer til fabrikkens brug, for eksempel jernrør. Angivelserne med tilhøren-

de bilag, faktura, evt. indførselsbevilling, statistik, blev i attesteret stand sendt til toldkassererkontoret via kontrollørkontoret. Indladning af stykgods, som kom fra Aalborg, forekom af og til med skriftlig tilladelse fra havneingeniøren i Aalborg.

Ved indladning af cement til eksport anvendtes rød prima-sekunda angivelse, idet fabrikken begærede toldgodtgørelse, senere også papirafgiftsgodtgørelse for anvendt importeret sækkemateriale. Det var fabrikens chauffør, som hed Laust, der besørgede borførsel på toldkassererkontoret, og han havde ved sådanne ærinder i Aalborg somme tider post med fra toldkontrollen til toldkammeret.

Ved toldkontrollen førtes en protokol over hvert skibsanløb med oplysninger til brug for

beregning af en særlig afgift til Aalborg Havn. Den skulle betales af cementfabrikken, fordi dens havneanlæg »Rørdal Bro« generelt ikke var omfattet af Havne- og Brotakstens afgifter. Skibsfarten på Rørdal var stigende i løbet af trediverne. Statistisk indgik den i Aalborg-Nørresundbys havnestatistik med væsentlige bidrag. Der var anløb af en del kulkibe. Kul anvendtes bl.a. til fabrikkens elektricitetsværk, som var forbundet med værket i Aalborg og leverede strøm til byen. Desuden var der anløb af f.eks. ØK-skibe, som på rejse til Østen indtog en partladning cement, herunder farvet cement og hvid cement, hvori indgår kaolin. Også Limfjordens småskibe, der hørte hjemme i Thisted, Struer, Lemvig eller andre steder ved fjorden, havde ærinde i Rørdal. De hentede i Aalborg

Cementsiloer ved Rørdal og foran ligger toldkontrollen, 1947.

Toldkontrollen ved Rørdal. Året er 1950, den 15. september, men Christian X hænger stadig på sin plads.

eller Nørresundby kunstgødning, foderstoffer og andre varer, og inden hjemsejladsen skulle der også en partladning cement i lasten. Også disse skibe skulle naturligvis indføres i protokollen, og så kom skipperen ind i toldkontrollen med sit konossement. Fjordsejlerne, som disse skibe kaldtes, sejlede uden toldseddel, og hvor de skulle betale havne- og bropenge ved losning, blev bropengene (vareafgiften) erlagt på grundlag af de fremlagte konossementer. Min far, som fra sin sømandstid under første verdenskrig kendte mange fjordsejlere, kunne i begyndelsen i Rørdal ikke genkende skibene, for de var blevet taklet om efter isættelse af hjælpemotor.

Det hændte, at min far uforudset skulle forrette diættjeneste i fortsættelse af dagens arbejde, og så måtte min yngre bror eller jeg af sted med en madpakke. Det kunne dog

ske, at en madpakke ikke var tillokkende, og at han derfor efter aftale med min mor spiste i fabrikkens ingeniørpensionat. Ønskede han sig fri for diættjeneste, fik han afløsning af en kollega i Aalborg. Det var dyrere for fabrikken, som foruden at betale diætbeløbet, betaling pr time pr skib, skulle udrede timepenge og kilometertakst for brug af cykel til afløseren. Skibsvagttjeneste mod betaling varetoges af toldkamrets toldbetjente og overbetjente af 2. grad.

Den 1. april 1938 blev min far udnævnt til toldvagtmeister i 13. lønningsklasse. Ved samme tid løstes spørgsmålet om en privatbolig nær tjenestestedet. Et ældre hus i røde mursten tæt ved cementfabrikken var ledigt. Det var fabrikkens hus, havde engang været kuskebolig og indeholdt to små lejligheder, som fabrikkens direktør tilbød at lade ændre

til énfamiliebolig for tolderfamilien. Der blev oprettet en lejekontrakt med gunstige vilkår, svarende til en tjenestebolig, og fabrikken ville levere strøm til samme lave pris, som betales i fabrikkens funktionær- og arbejderboliger. Direktøren godkendte tolderens tegning til husets ombygning, og familien kunne rykke ind den 1. september. I stueplan var der to stuer og et mindre værelse, som i familien kaldtes kontoret. Desuden badeværelse med el-opvarmet vand og naturligvis køkken, men her var der tørvefyret komfur. Huset blev opvarmet fra en kamin i spisestuen med tilsluttede radiatorer. I loftsetagen to soveværelser. I umiddelbar nærhed af huset var der vaskehus og tørveskur. Bag huset var en græsplæne, som, når vinden fra et bestemt hjørne fik røgen fra nogle fabriksskorstene til

at falde ned, var mere grå end grøn. Denne bolig, som havde telefon fælles med toldkontrollen, skulle blive rammen om familielivet i 18 år.

Fabrikkens funktionærer havde oprettet en skytteforening, som også toldereren blev medlem af. Han deltog i foreningens mere selskabelige sammenkomster med spisning, hvor der serveredes øl og snaps, som min far nød med måde. I sin tjeneste derimod, holdt han sig fri af stærke drikke. Han var meget standsbevidst, talte somme tider om »de femten år i Frederikshavn«, som ikke havde været en parentes i hans liv, men år, hvor især skibsmålingsforretninger havde givet ham et selvværd, han havde brug for.

I toldkontrollen var ophængt fotos af toldpersonalet i Frederikshavn og min fars kur-

Kontorpersonale ved Rørdal Cementfabrik plus chauffør og tolder.

sushold på Toldskolen. Efter den 9. april 1940 købte han et stort portræt af det nationale symbol, kong Christian den Tiende. Billedet fik sin plads på en væg, hvor det var synligt for enhver, som havde ærinde i toldkontrollen. Der skulle ikke være tvivl om hans sindelag som dansker. Han var, som mange andre, særdeles harmfuld over tyskeres overfald på vort land.

Den 12. september 1942 afholdtes om aftenen fest for hele personalet på toldboden i Aalborg. Anledningen var 40-års dagen for toldkammerbygningens opførelse. Heri deltog min far, som glædede sig over, at en bordplan havde blandet alle personalekategorier. Dirigent ved bordet var toldpakhussarbejder E. Hansen. Der serveredes tre stk. smørrebrød med én øl og to snapse samt kaffe med likør. Der var lavet en festavis, der afholdtes lotteri, som blev udtrukket under festen, og der blev sunget lejlighedssange, som omtalte tidligere ansatte og en del af de tilstedeværende. Så fulgte en times dans, og klokken 23.30 serveredes pølser med en øl. Blandt deltagerne var den tidligere toldstedschef, overtoldinspektør Jark, Århus. En fædrelandssang, digtet til lejligheden, var måske ikke højeste poesi, men sidste vers tolkede udmærket den indstilling til forholdene, som prægede især de første besættelsesår. Det lød:

Kongen vi elsker, med ham vil vi bo,
bygge og stride for frihed og ære.
Stærk er hans vilje og fast hans tro,
sammen med ham vil vi sorgerne bære.
Løft kun din pande og rank din ryg,
rolig og værdig og altid tryk.
Kongen, kongen stoler vi på.

Fra 1. april 1944 rykkede min far op i 12. lønningsklasse, hvor stillingsbetegnelsen var strandvagtmaster. Det var i den ministerløse tid, hvor heller ikke Rigsdagen fungerede. Stillingen var oprettet i henhold til norme-

ringslovanordningen for finansåret 1944/45, og udnævnelsen foretoges »P.M.V.« af generaldirektør Knud Korst. To år senere ændrede en ny tjenestemandsløvs stillingsbetegnelse til toldvagtmaster i 12. lønningsklasse, og finansminister Thorkil Kristensen underskrev det nye ansættelsesbrev.

De første år efter krigens ophør var der i Rørdal en del anløb af skibe med passagerer, som havde været borte fra Danmark i meget lang tid. Eftersynet af passagererne foretoges om bord i samarbejde med paspolitiet, og min far havde ofte brug for på stedet at fortolde vin, spiritus, tobaksvarer og andre varer, som passagererne medbragte. Hertil benyttedes samme dobbeltnummererede blanketsystem som ved gavefortoldninger i vejerboden på toldkamret.

Det hændte, at provianthandlere, som havde været om bord på et skib, tog en sømand og hans bagage med i bil til Aalborg. Det var derfor en aftale med toldkontrollen, at bilen skulle køre dérhen med passageren, så der kunne foretages visitation. Aftalen blev en dag overtrådt af en provianthandler. Min far blev rasende, da han i afstand så bilen køre mod Aalborg. Senere på dagen telefonerede han til den pågældende og skældte ham ud, men næppe med bandeord, for sådanne brugte han ikke. Et godt forhold blev vist aldrig genoprettet.

Af opbevarede rapportgenparter ses, at der både i trediverne og i besættelsesårene forekom tilfælde, hvor søfolk eller andre personer havde gjort forsøg på indsmugling af spiritus m.v., men efter befrielsen tiltog smugleriforsøgene. Af rapporterne fremgår, at toldkontrollen ved ankomne skibe i mange tilfælde fik assistance af toldkamrets inkviringspatrulje. I sådanne tilfælde forestod overvagtmasteren eller en vagtmester i hans sted inkvireringen, herunder fordelingen af toldbetjente til de forskellige skibsrums, medens min far koncentrerede sig om papirarbejdet. Et øget skibsanløb bevirkede også,

at der af og til blev stillet en toldbetjent til rådighed for toldkontrollen, og fra 1. oktober 1951 blev en betjent fast stationeret i Rørdal. Han havde en vagthytte ved kulkajen som basis og skulle blandt andet tage sig af personer, som kom fra skibene, hjælpe med inkvirering og efterse proviantlukke m.v. ved udklarering.

Der er opbevaret mange inkvirerings- og visitationsrapporter for perioden 1945-1954. Af disse angår 26 rapporter cementlastende skibe, og 35 relaterer til kullossende skibe. De øvrige vedrører bl.a. skibe med kaolin, gips eller cementklinker.

Patruljen havde optaget 15 inkvireringsrapporter og min far 17, oftest sammen med en toldbetjent. Ved visitation, oftest i toldkontrollens kontor, optoges i de nævnte ni år

60 rapporter. Heraf havde en toldbetjent i 14 tilfælde medvirket ved visitation og afhøring. Visitationerne omfattede i alt 38 søfolk på landlov. De øvrige 22 var danskere, som havde været om bord. Nogle af dem var cementarbejdere. Her følger nogle eksempler, hvor »jeg« er toldvagtmester Breitenbauch. Afgiftsberegninger og bødebøløb er stort set ikke nævnt her, da beløbene med nutidens øjne forekommer ret små.

21. januar 1946: En cyklist med en pakke var på vej bort fra et dansk dampskib, som lossede kul fra England. »På mit råb om at stoppe, satte han farten op, og det var umuligt at indhente ham. Jeg løb derefter op til vejen, fik fat i en bil og indhentede ham, inden han nåede byen. Jeg bad ham følge med til toldkontrollen, hvor pakken blev

Skibe ved kajen i Rørdal, 1947.

undersøgt.« Den uheldige smugler havde i pakken 830 cigaretter og 90 cigarillos, der angiveligt ikke tilhørte ham, men en navngiven matros på skibet, som derpå ved afhøring om bord vedkendte sig at være varenes ejermand. Han havde skjult varerne under skibets inkvirering og havde overtalt sin bekendt til at bringe dem i land.

19. september 1946: Kaptajnen på et dansk dampskib, som lossede kul fra Gdansk, anbragte en stor kurvekuffert i en bil, som begyndte at køre bort. »Jeg løb op til vejen og standsede vognen. På mit spørgsmål om, hvad der var i kufferten, svarede kaptajnen, at den kun indeholdt tøj. Jeg forlangte derefter kufferten kørt til toldkontrollen.« Ved en undersøgelse fandtes, foruden gangtøj og undertøj, 5 flasker cognac à 3/4 liter, 5 flasker genever à 1 liter og 600 ubanderolerede cigaretter.

Søndag den 24. november 1946 klokken ca 11, da undertegnede toldvagtmester opholdt mig ved min privatbolig, bemærkede jeg en taxa, som kom fra Aalborg og gjorde holdt bag et pakhús. To personer steg ud af bilen og gik i retning mod et ved Rørdal havn liggende norsk motorskib –. På grund af især parkeringen fattede jeg mistanke til de to personer og stillede mig i skjul ved vejen, som fører til Aalborg. Da bilen havde sat sig i bevægelse og var omtrent ud for mig, sprang jeg frem på vejen foran bilen og tvang den til at standse. Jeg løb hen til bilens ene side, lukkede døren op og kastede mig over de to personer, som dog gjorde modstand. Jeg måtte derfor koncentrere mig om at holde den ene fast, hvorfor det lykkedes den anden at slippe ud af den modsatte bildør. Den anholdte person blev derpå ført hen til toldkontrolbygningen, hvor jeg ved en nærmere undersøgelse af hans person bag på benklæderne fandt 650 ubanderolerede cigaretter og i en jakkelomme 10 pk cigarettepapir à 120 blade. Ved en nærmere afhøring lykkedes det ikke at få tilståelse af, hvem den flygtede

person var. Jeg ringede derfor til kriminalpolitiet og anmodede om at få den anholdte indsat til afhøring på Politigården. Kort efter ankom en politibil og afhentede ham. Jeg gik derefter hjem til min privatbolig. Da jeg gik gennem haven så jeg friske fodspor i jorden. De henledte mine tanker på den flygtende person, og jeg undersøgte derfor de til min bolig hørende udhuse. Derved fandt jeg 520 ubanderolerede cigaretter i vaskehuset, og jeg måtte formode, at de var henlagt af den flygtede person. Da jeg gik ud fra, at den pågældende, når mørket faldt på, enten selv ville hente cigaretterne eller sende en anden, holdt jeg om eftermiddagen udkig med, hvem der kom i nærheden af huset. Ved 14-tiden bemærkede jeg en person nærme sig bagdøren. Det var øjensynligt, at han søgte efter mit vaskehus, og jeg åbnede derfor døren og gik ham i møde. Han spurgte, om der her boede en »Egon Johansen.« Jeg følte mig overbevist om, at det var en forespørgsel, som var grebet ud af luften, greb derfor fat i manden, idet jeg erklærede ham for anholdt og jeg førte ham trods hans protest ind i min lejlighed, hvorefter jeg ringede til kriminalpolitiet, som straks efter afhentede manden og kørte ham til Politigården.« Ved 17-tiden telefonerede kriminalbetjent Rimmen, at den sidst anholdte havde tilstået at være udsendt af den flygtede, hvis navn han opgav til politiet. Aalborg Stiftstidende fik – måske af politiet? – oplysning om sagen og satte den stort op med overskriften *Gemte smuglervarer i tolderens vaskehus.*

22. januar 1948: Et dansk dampskib lossede gipssten fra Afrika. Det bemærkedes, at en bil bakkede op i nærheden af skibet klokken ca 18, og at en mand kom fra skibet med en køjesæk og en pakke, som blev lagt ind i bilen. »Jeg løb straks til og fik vognen standset. Ved nærmere at undersøge sækken og pakken, viste disse sig at indeholde 2098 pk cigarettepapir à 120 blade.« Told og papirafgift udgjorde kun 8 kr 50 øre, men stempelafgif-

Aalborg Toldkammer på et foto af ældre dato. Automobilspecialister vil kunne datere det mere nøjagtigt.

ten, 4 øre pr blad, udgjorde 10.070 kr 40 øre. Smugleren var matros på skibet.

23. maj 1949: Et dansk motorskib lastede cement til Afrika. »I en bil, der med tom emballage kom fra skibet, bemærkede jeg en pakke, som chaufføren oplyste, at 1. styrmandens hustru havde bragt til bilen, idet hun fortalte, at pakken indeholdt brugt fodtøj og bad ham tage den med til byen for sig. Jeg

tilkaldte den pågældende frue og åbnede pakken, som viste sig at indeholde 920 ubanderolerede cigaretter og 1 fl. med 3/4 liter likør. Fruen, som navngav sig ..., optrådte meget ubehersket, hvorpå jeg tilkaldte 1. styrmand ..., som oplyste, at varerne tilhørte ham og kun var bragt fra borde af hans hustru. Forøvrigt optrådte også han meget ubehersket og udbad sig mit navn, hvilket jeg oply-

ste, og han udtalte, at både jeg og toldvæsenet i Aalborg ville blive »hængt ud« i bl.a. Ekstrabladet. Det er min overbevisning, at chaufføren, en meget høflig og ganske ung mand, er kommet uskyldigt ind i denne sag.« Samme aften blev skibet efterinkvireret. Der manglede en toldplomberet pakke, indladet i Rørdal og hidrørende fra et frilager på toldboden i Aalborg. 1. styrmanden, som havde kvitteret for pakken, indrømmede, at han havde brudt plomben og, sammen med hustruen, røget 80 stk af de i alt 1.000 cigaretter, som havde været i pakken. I rapporten blev nedlagt bødekraft over for både styrmanden og hans hustru med $1\frac{1}{2}$ x told og afgift. Desuden konfiskationspåstand i henhold til paragraf 161 i Toldforordningen af 1797 for de 920 cigaretter og likøren samt krav om betaling af værdien af de manglende 80 cigaretter i henhold til paragraf 107. Endelig blev der nedlagt påstand om en ekstra bøde på 400 kr over for styrmanden, da denne som hovedmand forsætlig havde brudt toldlukket. Der henvises her til forordningens paragraffer 105 og 104. Taksten dér, 200 rigsdaler, var altså endnu i brug!

24. juli 1950: To mænd anbragte deres cykler bag et pakhus og gik om bord i et norsk motorskib. De holdtes under observation, og da de kom fra skibet, bar den ene en pakke. »Da de opdagede mig, stak de i løb. Jeg forfulgte den person, som havde pakken men måtte opgive. Den anden havde fået fat i sin cykel og kørte mod Aalborg, hvorimod den, som havde pakken, havde efterladt cyklen, som blev afleveret til kriminalpolitiet.« Det viste sig, at cyklen var stjålet. *Kontinuationsrapport 23. september*: Personen med pakken, som viste sig at bo nær Rørdal, kunne åbenbart ikke tie om sin »udflugt«. Han blev bedt om at melde sig i toldkontrollen, hvor han tilstod indsmugling af 1.800 cigaretter og 50 bøger cigaretpapir. Foruden bøde måtte han udrede erstatningsværdien efter paragraf 107.

Karl Breitenbauch fotograferet ved nytårstid 1951.

»Torsdag den 5. juni kl ca 20, da undertegnede toldvagtimester opholdt mig ved min privatbolig ved Rørdal Cementfabrik, bemærkede jeg en person med en sæk på cykel på vejen fra havnen til byen. På mit spørgsmål om, hvad der var i sækken, fik jeg intet svar, men han satte farten yderligere op. Jeg optog forfølgelsen, og det lykkedes mig at indhente ham, hvorpå jeg bad ham gå med til min privatbolig. Ved en undersøgelse af sækken viste den sig at indeholde 6.800 cigaretter.«

Efter at manden havde oplyst navn og adresse samt hvor og hvornår han var født - han var 69 år - hævdede han, at han havde købt cigaretterne af en ham ubekendt mand på vejen til Rørdal. Han deponerede bødebeløbet på stedet og fik et depositobevis for pengene og de konfiskerede cigaretter. Aalborg Stiftstidende fik ad omveje oplysning om sagen, som fik overskriften: *Aalborg-tol-der til fods fanger cyklende smugler*. I artik-

Ved en afhøring om bord indrømmede maskinmesteren, hovmesteren, kokken, mes-
sedrengen og fem matroser at være sælgere
af et varierende antal cigaretter fra 200 til

Karl Breitenbauch måtte i 1956, 67 år gammel, tage afsked med Toldetaten på grund af et svækket helbred. Det var en bitter dag, da han skulle aflevere toldtegnet og tjenestereglementerne. Toldvæsenet havde fyldt en stor del af hans tilværelse. Men han havde oplevet et højdepunkt, som han også som pensionist kunne glæde sig over: Dannebrogsmændenes hæderstegn, som i en konvolut dumpede ind gennem brevåbningen i toldvagtimesterboligen den 23. december 1950. Han var stærkt bevæget, da han stod med det smukke sølvkors i hånden. Ved en reception nogle dage senere på Aalborg Toldkammer holdt både toldstedschefen, toldinspektør Holger Pedersen, og hans kollega, toldvagtimester A.V. Olesen, en smuk tale for min far.

der for sin Kærdal i Gaar.

Sødt udspl. til Sort Børs
Sort Børs
r det og
Toldvægt.
som bor
midde
et mis-
Havde og derefter gæmt Cigaretterne
i dennes Vaskhus.
Hr. Breitenbach skønnede, at Sort
Børs Manden nok vilde vende tilbage
Eftermiddag. Og ganske rigtig! Han Ci-
Tolderens Dør og spurgte om Mand paa
boede om Egon Jakobsen, der her
de den svære da og trak Manden, der
e han der. Den tre fremmede blev nu
da holdt, da det viste sig, blev nu in-
: de- ventet kom det viste sig, at han
sig Sort Børs Mand for at hente Cigaretterne.
tueh af Tolderens Hus og sendt i fægt Fejl
at hen for at hente og sendt i fægt Fejl
en blev overgivet til Politiet. Og saa
en Afhvirgning paa Politiet. Og saa
ro- Delagtede i Affæren mistede han sin
to- a- Navnet paa Manden, der var
a- flygtet om Formiddag, og
a- og saa han kunde anholde, saaledes at
a- fra alle tre kreds af Politiet, de
blandt i Sort Børs Affære.

Inde i bladet:

Henrik Landt:

Træk af Det Danske Klasselotteris historie 3

Otto Madsen:

Personalereformen 1790-97 9

Mikael Venge:

Statsfinanserne under Christian III..... 25

Børge E. Breitenbauch:

Tolderen i Rørdal 1934-56 29

